

नेपाली

(त्रैमासिक)

२०६४ कात्तिक, मङ्सिर र पुस पूर्णाङ्क १८३

मदन पुरस्कार पुस्तकालयको अनुरोध

१. आफ्नो सहर, जिल्ला अथवा गाउँमा कुनै नयाँ पुस्तक, पत्रिका निस्केको थाहा पाउनुभएको छ भने पुस्तकालयलाई सूचना दिइहाल्नुोस् ।
२. निःशुल्क वितरण हुने प्रकाशन (किताब, बुलेटिन, बुकलेट, पर्चा आदि) जे पाउनुहुन्छ, पुस्तकालयलाई सम्प्रेर पठाइदिनुहोस् ।
३. यस पुस्तकालयलाई नेपाली भाषा र साहित्यको आधिकारिक सङ्ग्रहस्थल बन्न सहयोग दिनुहोस् ।
४. अब त हामी 'इन्टरनेट'मा पनि पसेका छौँ । हाम्रो 'वेब साइट' www.madanpuraskar.org बाट हामीकहाँ सङ्कलित पुस्तकहरूको सूची हेरी यहाँ नभएका तपाईंहरूका केही पुस्तकहरू भेटिए हामीलाई पठाइदिनुहोस् । हामी तत्काल तिनलाई सूचीकृत गर्नेछौँ ।
५. हाम्रो ठेगाना हो—
मदन पुरस्कार पुस्तकालय, पोस्ट बक्स नं. ४२
श्रीदरबारटोल— ४४७०२, ललितपुर, नेपाल ।
फ्याक्स नं.— (+९७७)-१-५५३६३८०
इ-मेल- info@mpp.org.np

- पुस्तकालयाध्यक्ष

मदन पुरस्कार पुस्तकालयको पाना

पुस्तक नं. २५०४१

सफलताको हाँसो हाँसिरहेको एउटा भव्य पुरुषको तस्विर कभरमै दिइएको, आकर्षक पुस्तक छ त्यो। कितापको नाम पनि भव्य छ, “नेटवर्क: तपाईंको लागि करोडौंको बाटो” भन्ने। त्यसभन्दा भव्य छ त्यसपछिको व्याख्या-शीर्षक, यस्तो “नेटवर्क मार्केटिङबाट धन कमाउने चरणबद्ध निर्देशिका”। अरु त्यसभन्दा पनि आकर्षक पाराले विस्फोटक आकारमा शिरतिरै छापिएको छ— “३० पुगनुअगावै ४ मिलियन डलर कमाउन सफल” भन्ने सन्देश। त्यसले त्यही कभरमा छापिएको ‘भव्य पुरुष’लाई सङ्केत गरेको होला भन्ने हामीले बुझ्नुपर्छ, तर त्यो त्यहाँ स्पष्ट पारिएको छैन। स्पष्ट के मात्र छ भने त्यो किताप शुद्ध पैसा कमाउने उद्देश्यले छापेर बजारमा ल्याइएको हो। प्रकाशकको नाम छद्म राखिएको हो कि, केवल गायत्री प्रकाशन भनिएको छ, ठेगाना इत्यादि केही दिइएको छैन। मुद्रकको नामठाम केही छैन। मिति छैन, कुन संस्करण हो, त्यो पनि खुलाइएको छैन। तर ‘कपिराइट’ प्रकाशकमा छ भन्ने दावा गरिएको छ। र मूल्य पनि छापिएको छ रु. २००/- भन्ने। लेखको नाम गाता (कभर)मा पनि भित्र पनि छ रूस पाले भन्ने। तर यी ‘पाले’ नेपाली होइनन् भन्ने खुलस्त हुन्छ, उनको प्रशस्ती गाइएकोबाट। लेखको छ— “अन्ठाउन्न पुरस्कार र मानसम्मानहरू ग्रहण गर्नुभएको रूस पालेको नाम गत वर्ष अमेरिकाका असाधारण युवाहरूको सूचीमा पनि राखिएको थियो। स्मिथफिल्डको ब्रायन विजनेस स्कूलबाट उहाँले फाइनान्समा स्नातक उच्चतहमा उच्च स्थान ग्रहण गर्नुभएको छ र वहाँ प्रसिद्ध वालस्ट्रिट जर्नलका पुरस्कार विजयी पनि हुनुहुन्छ” इत्यादि।

यस्ता महत्त्वपूर्ण नामी व्यक्तिले नेपालीको माया गरी उनीहरू पनि सफल र धनी बनून् भनी यस्तो महत्त्वपूर्ण किताप नेपालीमा लेखिदिएको देख्दा हामी दङ्ग पर्छौं। यसो किन भन्नुपर्छ भने यो

(बाँकी पृ. ४४ मा)

‘पत्र-सञ्चयन’का पत्रहरूको सार कुरा

– ज्ञाननिष्ठ ज्ञवाली

[ज्ञाननिष्ठ ज्ञवाली ‘नेपाली’मा पहिले फुलिकसकेका लेखक हुन्। खास गरेर पूर्णाङ्क १६६ र १७४मा उनले गरेको ‘विन्दु’ को कथा र एकाङ्की विशेषाङ्कको मूल्याङ्कन नेपालबाहिर पूर्वीय भारतमा पनि निकै चर्चित रहेको हो। यो छोटो लेखचाहिँ एउटा कृतिभित्र घुमेको छ। वनमाली निराकारले आफूले विभिन्न कविलेखकहरूबाट पाएका चिठीहरूको विटो पारेर एउटा किताप तयार पारेका छन् “पत्र-सञ्चयन” भनेर। त्यसभित्र परेका प्रत्येक चिठीको सार खिचेर ज्ञवालीले यो लेख तयार पारेका छन्। एक-एक वाक्यमा एउटा-एउटा लेखकका चिठीको सार कुरा फिक्नु चानचुने काम होइन। त्यो कार्य सफलतासाथ गरेको देखेर नै यस लेखलाई हाम्रा पाठकले पनि रसास्वादन गरून् भनी यहाँ समावेश गरेका हौँ। – सम्पादक]

नेपाली साहित्यको इतिहासमा वनमाली निराकारका नामले चिनिने स्रस्टाको खास नाम वनमाली शर्मा हो। पिता शोभाकर शर्मा र माता नेत्रकुमारी शर्माका कोखबाट वि. सं. २००६ चैत्र ७ गते यस धर्तीमा उदाएका उनी हाल भैरहवा बहुमुखी क्याम्पसमा प्राध्यापनरत छन्। उनका ‘समयको पर्खाल’ कथासङ्ग्रह (२०४६), ‘लोकतन्त्रको शङ्खनाद’ कवितासङ्ग्रह (सहलेखन २०६२) र ‘पत्रसञ्चयन’ साहित्यिक पत्रहरूको सङ्कलन (२०६३) जस्ता साहित्यिक कृतिहरू प्रकाशित छन्।

यहाँ ‘पत्र-सञ्चयन’ का सम्पूर्ण पत्रहरूको सार कुरा सङ्क्षेपमा प्रस्तुत गरिएको छ। सारसङ्क्षेप व्यक्त गर्दा क्रमशः सबै साहित्यकारहरूका पत्रहरूलाई स्थान दिइएको छ। सबै पत्रहरूको मिति उल्लेख गरिएको छ। सर्वप्रथम विदेशी साहित्यकारहरूका साहित्यिक पत्रहरू पढेपछि खाली साहित्यमा पनि साहित्यिक पत्रहरूको सङ्कलन गर्ने उद्देश्यले वनमाली निराकारले २०२६ सालदेखि पत्र सङ्कलन गर्न थालेको पाइन्छ। कपूर ज्ञवालीको पत्रमा (२०२६) ‘उरू’ पात्रका सम्बन्धमा प्रष्ट पार्ने काम भएको छ। बूँद राना (२०२६) ले साहित्यकारको सफलताको बाटो देखाएका छन्। भीमनीधि तिवारीबाट (२०२६) वनमालीले थोरैमा धेरै आशीर्वाद पाएका छन् जीवराज आश्रितको पत्र

(२०२६) ले साहित्यिक स्वतन्त्रताको माग गरेको छ। मोदनाथ प्रश्रितले आफ्नो पत्र (२०२६) मा मानवतालाई महत्त्व दिएका छन्।

केदारमान व्यथित (२०२६) ले निराकारलाई सौन्दर्यनिष्ठ व्यक्तित्वका रूपमा प्रशंसा गरेका छन्। विभिन्न चोट र व्यथाभित्र आजको मान्छे रुमलिएको अभिव्यक्ति परशु प्रधानको एउटा पत्र (२०२६) मा पाइन्छ भने उनैको अर्को आठ वर्षको अन्तरालमा वनमालीलाई पठाएको पत्र (२०२६) मा कथासम्बन्धी धारणा प्रस्तुत गरिएको छ। कुलमणि देवकोटाको पत्र (२०२६) कविता कसरी लेख्न सकिन्छ भन्ने सन्दर्भसँग जोडिएको छ। बालकृष्ण समले आफ्नो पत्र (२०२६) मा साहित्यको काल विभाजन र नाटकसम्बन्धी जिज्ञासा मेटाइदिएका छन्। हरीश बमजनको पत्र (२०२६) बाट कथासम्बन्धी धारणाहरू बुझ्न मद्दत पुग्छ।

यदुनाथ खनाल (२०२६) ले समालोचनासम्बन्धी आफ्ना धारणा व्यक्त गरेका छन्। हरिभक्त कटुवाल (२०२६) ले नेपाली माटोको कविता लेख्नुपर्नेमा जोड दिएका छन्। शङ्कर कोइराला (२०२७) ले उत्कृष्ट उपन्यास लेख्नुपर्नेमा महत्त्व दिएका छन्। जगतबहादुर जोशीको पत्र (२०२७) मा दृष्टान्तसहित कविताको परिभाषा र प्रकारको चर्चा गरिएको छ। भैरव अर्यालको पत्र (२०२७) बाट हास्यव्यङ्ग्यसम्बन्धी जिज्ञासा मेटाउन सकिन्छ।

महानन्द सापकोटाको पहिलो चिठी (२०२७) मा धैर्य गर्न अनुरोध गरिएको छ र दोस्रो चिठी (२०२८) आधुनिकताका सन्दर्भमा दर्शन र फेसनको चर्चामा केन्द्रित छ। बालकृष्ण पोखरेल (२०२८) ले साहित्यलाई आधुनिक होइन नयाँ भन्नुपर्नेमा दरिलो तर्क पेस गरेका छन्। शङ्कर लमिछानेको निबन्धात्मक पत्र (२०२८) बाट साहित्यकारको आर्थिक स्थिति सुध्न नसकिरहेको सङ्केत पाइन्छ। कवितामा प्राचीन संस्कृति हराउँदै गएकोमा माधवप्रसाद देवकोटाले चिन्तित भएर पत्र (२०२८) लेखेका छन्। मान्छेले फुर्सद छैन भन्नु आफ्नो कमजोरी देखाउनु हो र शोषणका विरुद्ध साहित्य सिर्जना गर्नुपर्छ भन्ने विचार पारिजात (२०२८) ले व्यक्त गरेकी छन्।

पोषण पाण्डेको चिठी (२०२८) बाट कथाको परिभाषा नटिपी अब सुखै छैन। समालोचनाको शाब्दिक अर्थ, त्यसको पूर्वीय-

पाश्चात्य आदि शास्त्र-प्रमाणसहित साङ्गोपाङ्ग प्रस्तुति, त्यससम्बन्धी आफ्ना धारणा छ, पृष्ठमा प्रस्तुत गरिएको चूडानाथ भट्टराईको एउटा लेख र चिठी (२०२८) संयुक्त रूपमा कृतिभिन्न रहेका छन्। बुझ्नु र संलग्न हुनु नै आधुनिकता भएको कुरा ईश्वरबल्लभको पत्र (२०२८) बाट थाह पाउन सकिन्छ। प्राचीन र आधुनिक कथा बीचको भिन्नतालाई छर्लङ्ग बुझ्न कवीन्द्रमान सिंहको चिठी (२०२८) ले मद्दत पुऱ्याउँछ। जनकविकेशरी धर्मराज थापाको पत्र (२०२८) ले लोकसाहित्यको महत्त्वलाई झल्काएको छ।

हास्यव्यङ्ग्यमा कलम चलाएर नयाँ पुस्ताले पनि सामाजिक विकृतिमाथि मुड्की बजारोस् भन्ने चाहना रामकुमार पाँडे (२०२८) को रहेको छ। आफू साहित्यमा लागेको सन्दर्भ र साहित्यकारका समस्यासँग सरकारले कुनै सम्बन्ध नराख्ने तथ्यभिन्न कमल दीक्षितको पत्र (२०२८) केन्द्रित छ। नेपाली साहित्यको अध्ययनअनुसन्धान हुन बाँकी रहेको विचार मोहन कोइराला (२०२८) ले व्यक्त गरेका छन्। लैनसिंह वाङ्देले (२०२८) ले चित्रकला र साहित्यलाई एकअर्काका परिपूरक ठानेका छन्। रत्नध्वज जोशी (२०२८) ले समालोचनालाई भूमिकाको रूपमा सङ्केत गर्दै नयाँ लेखकका लागि उत्साहबर्धक आलोचना लेख्नु उचित ठानेका छन्। कृष्णचन्द्रसिंह प्रधानको चिठी (२०२८) बाट समालोचना र आलोचनाको भिन्नतामा स्पष्ट हुन सकिन्छ।

आधुनिक कथाका सन्दर्भमा ऋषिकेशव रेग्मी (२०२८) का विचारहरू प्रस्तुत भएका छन्। आधुनिक नेपाली कथामा देखा परेको ह्रासोन्मुख स्थितिप्रति हरि अधिकारी (२०३०) चिन्तित छन्। रमेश श्रेष्ठ (२०३०) ले कथालाई कुनै सीमाभिन्न राखेर परिभाषा गर्न नमिल्ने बताएका छन्। विष्णु नवीन (२०३०) लेखकले लेख्ने हो त्यसलाई हेर्ने काम पाठकको भन्ने पक्षमा छन्। गाब्रियल राना (२०३०) ले प्रवासी नेपालीहरूको कथा लेखिनुपर्नेमा जोड दिएका छन्।

केशवराज पिँडाली (२०३०) हास्यव्यङ्ग्यको विकास हुँदैन कि भन्ने चिन्तामा छन्। सिद्धिचरण श्रेष्ठ (२०३०) ले स्वदेश र मातृभूमिप्रति माया देखाएका छन्। रमेश विकल (२०३०) ले कथाको

परिभाषा दिएका छन् । कुनै बन्धनमा बाँधिएर कथा बनाउन सकिँदैन भन्ने भाव देवकुमारी थापा (मिति छैन) ले व्यक्त गरेकी छन् । शैलेन्द्र साकार (२०३२) ले कथाको परिभाषा गर्ने जिम्मा विश्वविद्यालयका गुरुहरूलाई दिए पनि अन्त्यमा आफ्नो दृष्टिकोण व्यक्त गरेका छन् ।

किशोर नेपाल (सन् १९७७) ले आधुनिक कथाको गतिलो परिभाषा प्रस्तुत गरेका छन् । साहसिलो एवं दरिलो कलमद्वारा लेखिएको कथाले जीवनजगतको चित्रण गर्नुपर्नेमा ध्रुव सापकोटा (२०३४) ले जोड दिएका छन् । देवेन्द्रप्रताप शाह (२०३४) ले विवशतावश बाँचेको मान्छेको कथा नै आफ्नो कथा भएको विचार व्यक्त गर्दै आठ पृष्ठ लामो पत्रमा अनेक सन्दर्भहरू प्रस्तुत गरेका छन् । जगदीश घिमिरे (२०३४) ले समयानुसार साहित्यको परिभाषा पनि बदलिन सक्ने विचार व्यक्त गरेका छन् ।

रामलाल अधिकारी (१९८१) ले प्रवासीको परिभाषा दिँदै आधुनिक युगमा साहित्य यस्तै हुनुपर्छ भन्ने किटान गर्न नसकिने भाव व्यक्त गरेका छन् । अविरल स्थापित (सन् १९८२) ले कथाको परिभाषा दिँदै आधुनिकतालाई अर्थ्याएका छन् । कुनै वस्तुलाई चारैतिरबाट हेरेर निष्कर्षमा पुग्नुलाई वासुदेव त्रिपाठी (२०३८) ले समालोचना भनेका छन् । कृष्णवम मल्ल (२०३८) ले कथा पाठकलाई आनन्दित तुल्याउन हुनुपर्छ भन्छन् । विश्वविमोहन श्रेष्ठ (२०३८) जागरणमूलक कविताका पक्षमा उभिएका छन् ।

विजय बज्रिमय (२०३८) पाठकलाई ध्यान दिएर साहित्यरचना गर्नुपर्ने ठान्छन् । कुनै पनि लेखकलाई यस्तै लेख्नु भन्ने अधिकार आफूलाई नभएको तर्क अशेष मल्ल (२०३८) ले दिएका छन् । किशोर पहाडी (२०३८) साहित्यरचना गर्दा रचनाकारलाई आनन्दानुभूति हुने कुरामा विश्वास राख्दछन् । जनताको मर्मस्पर्शी गाथा साहित्यमा हुनुपर्ने धारणा महेश प्रसाईं (२०४०) को छ । वामदेव पहाडी (२०४१) ले पत्रसहित सात पृष्ठ लामो लेखमा समालोचनाको रूपबारे व्यापक चर्चा गरेका छन् ।

मदनमणि दीक्षित (२०४१) ले सामूहिक व्यवसायलाई साहित्य मानेका छन् । ईश्वर बराल (सन् १९८७) ले वनमालीद्वारा रचित 'गरिमा' मा प्रकाशित एउटा कथाभिन्न केन्द्रित भई पत्र लेखेका

छन् । सन्त रेग्मी (२०५१) ले समकालीन कथा प्रवृत्तिबारे आफ्नो दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन् । कथामा विधामिश्रणको स्थिति देखिएको तथ्य मनु ब्राजाकी (२०५१) ले व्यक्त गरेका छन् । कृष्ण धरावासी (२०५१) साहित्यमा विधागत सशक्तताभन्दा लेखकीय क्षमतालाई महान् मान्दछन् ।

माया ठकुरी (२०५२) ले कथाको परिभाषा र समसामयिक कथालेखनबारे आफ्नो धारणा व्यक्त गरेकी छन् । विषयअनुसार साहित्यको विधा सशक्त हुने विचार श्यामप्रसाद (२०५२) को रहेको छ । विषयले आफ्नो साहित्यिक लेखनमा विधा रोजिदिने अभिव्यक्ति डा. ध्रुवचन्द्र गौतम (२०५२) को पाइन्छ । लय, सौन्दर्य र रसको सम्मिश्रणद्वारा सिर्जित कविता सुन्दा पाठकले आफूले भन्न खोजेको कुरा पूरा भएको अनुभव गरोस् भन्ने छोटोमीठो विचार माधव घिमिरे (२०५३) ले व्यक्त गरेका छन् । उत्तम नेपाली (२०५३) ले साहित्य र कलामा अन्तरतहमा भेद नहुने कुरा बताएका छन् ।

दिनेश अधिकारी (२०५५) ले कविताका अनेक रूप हुने विचार व्यक्त गरेका छन् । नेपालबाहिर र नेपालभित्र लेखिने नेपाली साहित्य आखिर 'नेपाली साहित्य' नै त हो भन्ने अभिव्यक्ति शरद क्षेत्री (सन् १९९९) ले दिएका छन् । सरुभक्त (२०५६) ले मानवीय अहंकारको अभिव्यक्तिलाई साहित्य मानेका छन् । साहित्यको विकासमा संस्कृत वाङ्मयको भूमिकाबारे डा. टीकाराम पन्थी (२०६३)ले व्यापक रूपमा आफ्ना भावना र शास्त्रीय प्रमाणहरू प्रस्तुत गरेका छन् । चोलेश्वर शर्मा (२०६३) ले आफ्नो साहित्यिक यात्राको सङ्क्षिप्त उल्लेख गर्दै हास्यव्यङ्ग्यसम्बन्धी आफ्ना धारणा प्रस्तुत गरेका छन् ।

यसरी हेर्दा सत्तरी जना लेखकका बहत्तर ओटा पत्रहरूले (महानन्द सापकोटा र परशु प्रधानका दुईदुई पत्रहरू छन्) नेपाली साहित्यको विविध पक्ष बुझ्न मद्दत पुग्दछ । कृतिका परिकल्पनाकार वनमाली निराकार र कृतिभित्र भूमिका लेखेका समालोचक लक्ष्मणप्रसाद गौतमले पनि यस कृतिमा पत्रात्मक भूमिका प्रस्तुत गरेका छन् । निराकारले आफ्नो भूमिकामा कृतिबारे पृष्ठभूमि र त्यसको स्वरूपका सम्बन्धमा चर्चा गरेका छन् भने गौतमले सङ्कलित पत्रहरूको नालीवेली प्रस्तुत गरेका छन् ।

भानुभक्तका बाजेलाई दुई लेखसहितको बिन्ती-पत्र

—मतिप्रसाद ढकाल

[वास्तवमा यो चिठी नै भएर आएको लेखोट हो । तर यसभित्रको विषयवस्तु सबै नेपाली भाषा-भाषीलाई चासो लाग्नुपर्ने खालको भएकाले यसलाई लेखकै रूपमा प्रकाशित गरिएको हो ! चाख लाग्ने कुरा के भने यससम्बन्धी अर्थात् भानुभक्तका कृतिहरूमा पाठ-भेद विषयमा यिनका दुई पुस्तक नै यसैबीच प्रकाशित भैसकेका छन् । चिठी भएकाले यसभित्रका आदरार्थी शब्दहरू हटाइएका छैनन्— सम्पादक]

श्रीमान् आदरणीय हजुरबुबा कमल दीक्षितज्यू,
सादर अभिवादन !

हजुरको प्रेरणामूलक शुभाशीर्वादले आराम छु र हजुरको गाथमा पनि आरामताको कामना गर्दछु । हजुर भानुभक्त आचार्यका मात्र बाजे नभएर मेरो पनि बाजे अर्थात् हजुरबुबा र मैले गर्न खोजेको भानुभक्तिय अनुसन्धानका मार्गदर्शक पनि हुनुहुन्छ । मैले गत पौष महिनामा भानुभक्तका बारेमा गर्न खोजेको अध्ययन-अनुसन्धानका बारेमा विस्तृत रूपमा अवगत गराउँदै यसका लागि हजुरकै लिखित प्रतिबद्धता (कुसी र निम्ठो) अनुरूप सहयोगको अपेक्षा राखी अनुरोधपत्र प्रेषित गरेको थिएँ । मैले पठाएका जानकारीमूलक सामग्रीहरूलाई निकै अभिरुचिपूर्वक अध्ययन गरिदिनुभै मलाई सम्पर्क गर्न खोज्नुभएछ, यसका लागि कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु । निकै समयपछि हजुरको प्रेरणात्मक हौसला प्रदान गर्ने सूचना पाएपछि हजुरसँग फोन सम्पर्क भयो । मैले म.पु.मा रहेका भानुभक्तिय रामायणका पुराना संस्करणहरूको फोटोकपी सहयोग उपलब्ध गराइदिन विशेष अनुरोध मात्र गरेको थिएँ । 'लेखिएभन्दा अन्य सहयोग गर्न नसक्ने' भनेर हजुरले स्पष्ट रूपमा मलाई फोनबाटै जानकारी गराउनुभयो । त्यसबेला भानुभक्तिय अनुसन्धानलाई सोचिएअनुरूप अघि बढाउन पाइँन भनेर म अलि निरास पनि हुनुपर्थो । अन्तिम सातादेखि म भानुभक्तिय रामायणोत्तर रचनाहरूको तुलनात्मक अनुसन्धानमा संलग्न रहँ र यस क्रममा 'प्रश्नोत्तरमाला' मा उल्लेख गर्ने पर्ने एउटा महत्त्वपूर्ण सूचना उपलब्ध भयो । त्यसैलाई समेटेर "भानुभक्तिय 'प्रश्नोत्तरमाला'मा छुटेका पद्यहरू" शीर्षकको लेख यसैसाथ संलग्न

गरी पठाएको छु । यसै गरी भानुभक्तिय रचनाहरू अध्ययन गर्दै जाँदा र हजुरकै 'कुसी र निम्ठो' को प्रेरणाले केही तद्भव नेपाली शब्दहरूको नयाँ पद्धतिले निर्वचन गर्ने प्रयासतर्फ पनि उन्मुख भएँ । त्यसैको फलस्वरूप प्रारम्भिक ७ ओटा शब्दहरू समेटेर "केही तद्भव नेपाली शब्दहरूको पुख्यौली परम्परा" शीर्षकको दोस्रो लेख पनि यसैसाथ संलग्न गरी पठाएको छु । उपर्युक्त दुवै लेखलाई अध्ययन गर्दा उपयुक्त ठहर्‍याइदिनुभएमा हजुरकै सम्पादनमा निस्कने 'नेपाली' त्रैमासिक वा हजुरले उपयुक्त ठान्नुभएका अन्य पत्रिकाहरूमा प्रकाशनसम्बन्धी व्यवस्था मिलाइदिनुहुन हार्दिक अनुरोध गर्दछु । मैले गर्न खोजेको अनुसन्धान मेरै कोठाभित्र सीमित गर्न चाहन्नँ । हजुरजस्ता विशिष्ट भाषासेवी व्यक्तित्वहरूसँग मूल्याङ्कनसहित प्रकाशनका लागि प्रस्तुत गर्ने गर्छु र यदाकदा 'गरिमा' मासिक पत्रिकालाई पनि दिने गर्छु । तर उपर्युक्त दुवै लेखरचनाचाहिँ अन्यत्र कहीं-कतै दिएको छैन । २०५८ र २०६२ सालमा गरिमाको 'भाषा-व्याकरण' स्तम्भमा नेपाली र संस्कृत सन्धिविषयक दुई ओटा मात्र लेखरचना प्रकाशित भएका छन् । त्यसले मलाई अध्ययन-अनुसन्धानमा निकै प्रेरणात्मक हौसला प्रदान गरेको छ । यसै प्रेरणा अन्यत्रबाट पनि पाउँदै जान पाए विशेषज्ञहरू नबसेको ठाउँमा रहेर गर्नुपरेको नेपाली भाषा र भानुभक्तिसम्बन्धी अनुसन्धानले फस्टाउँदै जान पाउने थियो । तत्काल कार्यालयको बिदा र आर्थिक समस्याले गर्दा हजुरसँग प्रत्यक्ष भेटघाट गर्न आउन सकिनँ । आगामी जेठ महिनाको अन्ततिर म.सं.वि. द्वारा आयोजना गर्न लागिएको विद्यावारिधिस्तरीय अनुसन्धान अभिमुखीकरण गोष्ठीमा भाग लिन काठमाडौँ आउनेछु । सोही समयमा हजुरसँग प्रत्यक्ष रूपमा अनुसन्धान परामर्श लिन पाउनेछु भन्ने आशा राखेको छु । त्यतिन्जेलसम्म भानुभक्तिय अनुसन्धानका सन्दर्भमा आफूले प्राप्त गरेका सूचनामूलक लेखरचनाहरू हजुरसमक्ष मूल्याङ्कन र प्रकाशनका लागि प्रेषित गरिरहनेछु । नातिको प्रारम्भिक अध्ययन-अनुसन्धानलाई विगतमा छैँ आगतमा पनि ढुक्को नमानीकन हेरिदिनुभएर यथोचित मार्गनिर्देशन प्रदान गरिरहुनुहनेछ भन्ने अपेक्षा राखिरहेछु । पत्रमा उचनीच केही हुन गएमा क्षमाप्रार्थी छु ।

उही हजुरको नाति

– मतिप्रसाद ढकाल

उप-प्राध्यापक, भानुसंस्कृत विद्यापीठ, चुँदीरम्घा, तनहुँ ।

पुनश्च

मलाई कुनै सूचना दिन चाहनुभएमा क्याम्पसको उक्त ठेगानामा पत्राचार गरिदिनुहुन वा निम्नलिखित नम्बरमा फोन सम्पर्क गरिदिनुहुन हार्दिक अनुरोध गर्दछु ।

- ➔ तनहुँ :- ०६५-५८०१६२ (डेरानजिकै, सार्वजनिक विदाका दिनबाहेक)
- ➔ नारायणगढ:- ०५६-५०१२४७ (निवासनजिकै, सार्वजनिक विदाका दिनहरूमा)

*

*

*

भानुभक्तिय 'प्रश्नोत्तरमाला'मा छुटेका पद्यहरू

आदिकवि भानुभक्त आचार्य नेपाली भाषा र साहित्यका जन्मदाता हुन् । भानुभक्तका रचनाहरू भन्नासाथ हामीले सात काण्ड रामायण, २२ श्लोके भक्तमाला, ४८ श्लोके प्रश्नोत्तरमाला, प्रस्तावनासहितको ३६ श्लोके वधूशिक्षा र ३८ ओटा 'फुटकर रचना' हरूलाई चिन्दै, पढ्दै र अनुसन्धानका सन्दर्भमा आ-आफना लेखनीहरू चलाउँदै आएका छौं । साष्ण प्रकाशनले नै 'भानुभक्तको रामायण'मा उनका समग्र रचनाहरूको सङ्ग्रह गरी वि. सं. २०३८ देखि हालसम्म आधिकारिक प्रकाशन र विक्री-वितरण गर्दै आएको छ । यो र यस्तै अन्य भानुभक्तिय रचना सङ्ग्रहहरूकै आधारमा भानुभक्तिय रचनाको मूल पाठ र उनका रचनामा प्रयुक्त भाषाको स्वरूप के-कस्तो थियो? भन्ने बारेमा यथार्थ ज्ञान प्राप्त गर्न असम्भवप्रायः हुँदै गएको छ र यसतर्फ विस्तृत अध्ययन-अनुसन्धान पनि हुन सकिरहेको छैन । सूर्यविक्रम ज्ञवाली नै भानुभक्तिय रामायणको गहन अध्ययन गर्ने आधिकारिक अनुसन्धाता हुन् । उनले भानुभक्तिय रामायणका पाठभेदहरूको मात्र अध्ययन गरेका छन्, तर, भानुभक्तिय रचनामा प्रयुक्त भाषाका बारेमा उनले समेत विशेष चासो देखाएको पाइँदैन । भानुभक्तिय रामायणमा उनले देखाएका पाठभेदहरूका तुलनात्मक अध्ययन-अनुसन्धान गरी उपयुक्त निष्कर्ष प्रस्तुत गर्नेतर्फ हालसम्म कुनै 'स्थापित लेखक-अनुसन्धाताहरू' गम्भीर रूपमा अग्रसर भएको देखिँदैन ।

भानुभक्तिय रामायणोत्तर रचनाहरूको रचनाप्रसङ्गमा र श्लोक सङ्ख्यामा पनि धेरै मतभेदहरू देखिँदै आएका छन् । भानुभक्तिय

रामायणोत्तर रचनाहरूमा देखापर्ने पाठहरूको अध्ययन-अनुसन्धानतर्फ पनि कुनै अनुसन्धाताहरूले चासो देखाएका छैनन् । यी रचनाहरू सङ्ग्रह गरिएका ७/८ ओटा ग्रन्थहरूको प्रारम्भिक तुलनात्मक अध्ययन गर्दा वार्षिक र शाब्दिक गरी करिब पाँच सय ठाउँमा पाठभेदहरू देखापरेका छन् र उपलब्ध हुनसक्ने अन्य ग्रन्थहरूको तुलनात्मक अध्ययन गर्दा यी पाठभेदहरूको सङ्ख्या बढ्दै जानसक्ने सम्भावना छ । हालसम्म प्रकाशित र अप्रकाशित सम्पूर्ण भानुभक्तिय रामायणोत्तर रचनाहरू सङ्ग्रहित ग्रन्थहरूको तुलनात्मक अध्ययन-अनुसन्धान नगरीकन यही पाठ नै शुद्ध हुनुपर्छ भनेर ठोकुवा गर्न नसकिने अवस्था छ ।

शङ्कराचार्यद्वारा रचना गरिएको ३२ पद्यमुक्त संस्कृतको 'मणिरत्नमाला' लाई मूल आधार बनाई भानुभक्त आचार्यले 'प्रश्नोत्तर माला' को अनुवाद गरेका हुन् । भानुभक्तिय रचनाहरू सङ्ग्रह गर्ने क्रममा 'प्रश्नोत्तरमाला'का मुख्यतः तीन पद्यहरूमा केही मतभिन्नता पाइन्छ । 'भानुभक्तको रामायण' (२०५८ : २३३), 'भाषा नवरत्न' (१९८१ : ५) र 'भानुका लघुकृतिहरू' (२०२३ : २७) मा समेत २० औं पद्यका रूपमा निम्नलिखित पद्य उपलब्ध छ भने अन्य सङ्ग्रहमा यो पद्य भेटिँदैन ।

“कुन् हुन् बडा धीर् सब धर्म जान्‍या ?

स्त्रीका कटाक्षैकन तुच्छ मान्‍या ।

कुन् हुन् ठुला विष् ? विषयै कहिन्छन्

ती कालकूटादि बरू सहिन्छन् ॥”

नेपालीमा अनूदित उक्त पद्यको संस्कृतको मूल अंश यसप्रकार छ—

“...प्राज्ञो हि धीरश्व समश्व को वा

प्राप्तो न मोहं ललनाकटाक्षैः ॥१२॥

विषाद्विषं किं विषयाः समस्ता ... ॥१३॥

संस्कृतको यस मूल पद्यांशको अनुवाद भानुभक्तले गरे पनि आफूले चाहिँ प्राप्त गर्न नसकेको जुन गुनासो इन्द्रबहादुर राई (२०२६ : ६४) ले व्यक्त गरेका थिए, सम्भवतः त्यही अनुवाद नै उक्त पद्य हुनुपर्छ ।

‘भानुभक्तको रामायण’ (२०५८) मा सङ्ग्रहित ‘प्रश्नोत्तरमाला’ मा २२औं पद्यपछि मूल संस्कृतको निम्नलिखित पद्यांशको नेपालीमा

अनूदित निम्नलिखित पद्य छुटेको छ, जसको सङ्ग्रह 'भाषा नवरत्न' (१९८१ : ६), 'भानुभक्त मणिमाला' (१९८८ : ३१५), 'पुराना कवि र कविता' (२००३ : ११२), 'भानुभक्त ग्रन्थावली' (२००८ : २२७), भानुका लघुकृतिहरू (२०२३ : २२) र 'भानुभक्तका कृति अध्ययनहरू' (२०२६ : ६५) मा गरिएको छ ।

संस्कृतको मूल पद्यांश—

“...संसारमूल हि किमस्ति चिन्ता ॥१४ ॥

विज्ञान्महाविज्ञतमोऽस्ति को वा ।

नाटर्या पिशाच्या न च वञ्चितो यः ॥...१५ ॥”

नेपालीमा अनूदित पद्य—

“...संसारको मूल भन आज कुन् हो ?

सब्ले अविद्या भनि भन्नु जुन् हो ।

कुन् हो ठुलो सर्व विवेक गर्न्या ?

स्त्री सब पिशाच् हुन् भनि दूर गर्न्या ॥२३ ॥”

'भानुभक्त मणिमाला' (१९८८ : ३२१) ले ५० औं श्लोक सङ्ख्या उल्लेख गरी तथा 'भाषा नवरत्न' (१९८१ : १२) ले श्लोक सङ्ख्या नै नराखी 'प्रश्नोत्तरमाला' को अन्त्यमा निम्नलिखित पद्य समावेश गरेका छन् र दुवैका पाठमा केही भिन्नता पनि पाइन्छ । 'भाषा नवरत्न' (१९८१)ले प्रस्तुत गरेको पाठ यस्तो छ—

“भानुभक्त भनी प्रसिद्ध नरमा जस्को त नाऊँ पनी ।

तिन्को घर तनहूँ छ वेसि चुदि हो गाऊँ त रंघा भनी ॥

प्रख्यात्छन् सवलोकमा तिगुणि हुन् विद्वान्कवा खुब्भया ।

यो प्रश्नोत्तर बुञ्जलाई सजिलो भाषा बनाई दिया ॥”

'भानुभक्त मणिमाला' (१९८८) ले प्रश्नोत्तरमालालाई 'प्रश्नोत्तर पञ्चाशिका' नामकरण गरेको र उक्त पद्यलाई ५०औं सङ्ख्या निर्धारण गरेको हुँदा यसलाई भानुभक्तीय रचना ठहर्‍याउने प्रयास गरिएको भए पनि 'भानुभक्त मणिमाला' ले नै उत्तरकाण्ड रामायणको समाप्ति भएको पृष्ठ सङ्ख्या ३०० मा यही पद्यलाई उद्धृत गरी पद्यको अन्तमा कोष्ठभित्र 'मोतीराम भट्ट' उल्लेख गरेको हुँदा यो पद्य भानुभक्तको नभएको बुझिन्छ । त्यस्तै 'भानुभक्तका कृति अध्ययनहरू' (२०२६ : ४२, ४३) ले पनि भानुभक्तका 'स्फुट रचना' को सङ्ग्रह गर्ने सन्दर्भमा यस पद्यलाई समेत दोस्रो रचनाका रूपमा उल्लेख

गरे पनि 'स्फुटन रचना' को विवेचनापछि 'सम्पूरक' का रूपमा यो पद्य भानुभक्तले नबनाएको बारेमा नरनाथ शर्मा आचार्यको मत उद्धृत गरिएको र 'प्रश्नोत्तर' को कृतिगत विवेचनपछि पनि 'सम्पूरक' कै रूपमा यही पद्यलाई उद्धरण गरी अन्तमा 'पं. छविलाल नेपाल (?)' उल्लेख गरिएको हुँदा यो पद्य अभानुभक्तीय नै ठहर्छ। त्यसैले मोतीराम भट्ट (१९४८ : ४) र डा. ब्रतराज आचार्य (२०५८ : ५६) ले उक्त उक्त पद्यलाई भानुभक्तीय रचना ठहर्‍याउन खोजेको प्रयास सर्वस्वीकृत हुन नसकेको देखिन्छ।

यसरी भानुभक्तको 'प्रश्नोत्तरमाला' मा उपर्युक्त अधिल्ला दुई पद्यसहित जम्मा ४८ पद्य रहेको कुरा निर्विवाद छ। 'भाषा नवरत्न' (१९८१) र 'भानुका लघुकृतिहरू' (२०२३) बाहेकका अन्य सङ्ग्रहहरूमा छुटेका उपर्युक्त पद्यहरू समावेश गरी 'प्रश्नोत्तरमाला' लाई पूर्णता दिनुपर्ने देखिन्छ।

केही तद्भव नेपाली शब्दहरूको पुख्यौली परम्परा

आफ्नो र भावी पुस्ताहरूको समेत अस्तित्व संरक्षणका लागि आफ्ना पूर्वज र तिनीहरूले चलाएका चाल-चलनहरूको खोजी गरिनु आवश्यक मानिन्छ, जसलाई हामी 'पुख्यौली' भन्दछौं। भाषा-व्याकरणका सन्दर्भमा पनि वर्तमानमा चलिरहेका शब्दहरूको यथार्थ ज्ञानका लागि त्यस्ता शब्दहरूको पुख्यौली परम्परा पत्ता लगाउनु आवश्यक हुन्छ। नेपाली भाषामा प्रयुक्त शब्दहरूको पुख्यौली परम्परा के-कस्तो छ? भन्ने बारेमा गहिरिएर विशेष चिन्तन-मनन गरी निष्कर्ष प्रस्तुत गर्ने भाषाशास्त्रीहरूमध्ये महानन्द सापकोटा (१९५३-२०३५) र प्रा. बालकृष्ण पोखरेल (१९८०) को योगदान अविस्मरणीय छ। "भाषा-सृजनशक्ति सजीव जिब्रामा छ, निर्जीव टुँडामा छैन" (सापकोटा, २०२०, पृ. ८२) भन्ने दृष्टिकोण राख्ने जनजिब्रोवादी महानन्द सापकोटाका निम्नलिखित कृतिहरूले नेपाली शब्दहरूको पुख्यौली परम्परा बुझ्न विशेष सहयोग पुऱ्याएका छन्— ध्वनिको धन्दा (२०२०), खस र खसभाषा (२०२०), नेपाली धातु-परिचय (२०...), जनजिब्रो (२०२१), नेपाली निर्वचनको रूपरेखा

(२०२७) र नेपाली शब्द परिचय (२०३४) । महानन्द सापकोटाको यो भाषाशास्त्रीय परम्परालाई प्रा. बालकृष्ण पोखरेलले 'नेपाली निर्वचन' (२०४६, २०५० र २०५८) मार्फत् अझै गहन रूपमा अगाडि बढाउन विशेष प्रयास गरेका छन् र यस कार्यमा उनको अनुसन्धान अद्यावधि क्रियाशील पनि रहेको छ । वर्तमान समयका युवापुस्ताले पनि शब्दहरूको पुख्यौली पत्ता लगाउने किसिमका अध्ययन-अनुसन्धानहरूलाई अग्रसर गराउँदै जानुपर्ने आवश्यकता देखिएको छ । यसै सन्दर्भमा प्रस्तुत लेखमा नेपाली भाषामा भन्ने वारेमा परिचयात्मक चर्चा गर्न खोजिएको छ ।

१. अचेल

'अचेल' शब्दलाई 'नेपाली बृहत् शब्दकोश' (२०६० : १२)ले "वर्तमान समयमा, हालसाल, हिजोआज, आजभोलि" भनेर अर्थ्याएको छ । उक्त कोशले यसको मूल साइनो संस्कृतको 'अद्यकल्प' शब्दसँग देखाएको छ । संस्कृतमा 'अद्य' शब्दले 'आज' लाई बुझाउँछ । आप्टेले 'कल्प' शब्दका १२ अर्थ दिएका छन्, तर 'अचेल'को सन्दर्भसँग ती कुनै पनि अर्थले मेल खाँदैनन् । संस्कृतमा 'कल्यम्' भन्ने एउटा शब्द छ, जसका ५ अर्थ आप्टे (१८८७ : २५८) ले उल्लेख गरेका छन्— (१) बिहान, (२) भोलि, (३) रक्सी, (४) बधाइ र (५) शुभसमाचार । यीमध्ये दोस्रो 'भोलि' अर्थ दिने 'कल्य' शब्दले 'अचेल' को विकासमा सहयोग पुऱ्याएको छ । संस्कृतको 'अद्य' शब्द प्राकृतमा अज्ज' भयो भने नेपाली र हिन्दीमा 'आज' हुनपुगयो । त्यस्तै संस्कृतको 'कल्यम्' शब्द प्रथमतः 'काल' र त्यसपछि 'कल' शब्दका रूपमा हिन्दीमा भित्रियो । यसरी विकसित 'कल' शब्दले हिन्दीमा 'भोलि' लाई मात्र बुझाउनुपर्दथ्यो, तर 'हिजो' लाई पनि किन र कसरी बुझाउन समर्थ भयो? यो चाहिँ बुझ्न सकिएको छैन । नेपालीमा 'कल' शब्दका चार थरी अर्थ छन्, तर समयवाचक अर्थसँग यी अर्थहरू असम्बद्ध देखिन्छन् । समयवाचकका रूपमा 'आज' शब्दसँग जोडिएर 'कल' शब्दको प्रयोग भएको भेटिन्छ (आजकल/आजकाल) । आज शब्दको विकास संस्कृतबाट प्राकृत हुँदै सोझै नेपालीमा आएको मान्न सकिए पनि 'कल' शब्दको विकास चाहिँ संस्कृतबाट प्राकृत र हिन्दी हुँदै नेपालीमा भित्रिएको हो । त्यसैले 'अचेल' को व्युत्पत्तिलाई यसरी

उल्लेख गरिनु उपयुक्त देखिन्छ- सं. अद्य+कल्यम्> प्रा. अज्ज+कल्ल> ने./हि. आज+हि. काल/कल्ल> ने. आजकल/आजकाल- अचेल। 'आजकल' वा 'आजकाल' बाट कसरी 'अचेल' बन्यो ? योचाहिँ अनुसन्धानकै मार्गमा छ । नेपालीमा प्रयुक्त 'अचेल' शब्दले संस्कृतको मूल साइनोअनुरूप 'आजभोलि'को समयलाई मात्र बुझाउनुपर्दथ्यो, तर 'हिजोआज' को समयलाई समेत बुझाउने गरेको छ, जुन हिन्दी हुँदै नेपालीमा भित्रिएको 'कल' शब्दको प्रभाव हुनुपर्छ ।

२. बेसी

नेपाली भाषामा 'बेसी' शब्दको दुई अर्थमा प्रयोग भएको छ । ती दुवै शब्दलाई 'नेपाली बृहत् शब्दकोश' (२०६० : ८२७) ले निम्नानुसार अर्थ्याएको छ-

“बेसी^१- ना. पहाडको फेदीको मैदानी भाग, बेंसी, विसी ।”

“बेसी^२- क्रि.वि. (फा. वेशी) मात्रा वा आवश्यकताभन्दा धेरै, बढी, बढ्ता ।

उपर्युक्त दोस्रो 'बेसी' क्रियाविशेषण शब्द फारसी भाषाबाट सोझै नेपालीमा आएको र त्यसमा अन्य आगन्तुक शब्दहरूमा छँ 'श'का ठाउँमा 'स' र 'व' का ठाउँमा 'ब' मात्र परिवर्तन भएको छ । तर पहिलो 'बेसी' नाम शब्दको विकास कसरी हुन गयो ? सहजै कितान गर्न गाह्रो छ । संस्कृतमा 'व्यास' भन्ने शब्द छ । 'व्यास' शब्द 'अस्' धातुमा 'वि' उपसर्ग र 'धञ्' प्रत्यय लागेर बन्दछ । आप्टे (१८८७:८८१-८८२)ले संस्कृत व्यास शब्दका ११ अर्थ दिएका छन्- (१) वितरण, (२) विश्लेषण, (३) पृथक्ता, (४) प्रसार, (५) चौडाइ, (६) वृत्तको व्यास, (७) उच्चारणदोष, (८) सङ्कलन, (९) सङ्कलनकर्ता, (१०) एक प्रसिद्ध ऋषि पराशरपुत्र व्यास र (११) पुराणवाचक ब्राह्मण । यीमध्ये चौथो 'प्रसार' अर्थमा प्रयुक्त संस्कृतको 'व्यास' शब्दसँग नेपालीमा प्रयुक्त पहिलो 'बेसी' शब्दको मूल साइनो हुनु सम्भव छ । पहाडको फेदीको मैदानी भाग आंशिक रूपमा फैलिएको नै हुन्छ, जसलाई नेपाली प्रयोक्ताहरूले सर्वप्रथम 'व्यासभूमि' भन्ने गरेको हुनुपर्छ । नेपाली शब्दहरूको विकासक्रम हेर्दा पदादिमा रहेका व्यञ्जन संयुक्त शब्दहरू क्रमशः असंयुक्त व्यञ्जनका रूपमा परिवर्तित

भएको पाइन्छ । जस्तै:- व्यवहार>बेवार, व्यापार>बेपार आदि । 'व्यास' शब्द पनि क्रमशः व्यास>व्यासी>ब्याँसी> बिँसी>बँसी हुँदै 'बेसी'मा विकसित भएको हुनसक्छ । 'व्यास' शब्द भूमिको विशेषणका रूपमा प्रयुक्त हुँदा स्त्रीलिङ्गी भएर 'व्यासी' बन्न पुगे होला । यसमा नाकेस्वर वा अनुनासिक कसरी आयो ? र कसरी आधुनिक प्रयोगमा त्यो हराउँदै गयो ? विचारणीय छ । 'बेसी' शब्दको पहिलो अर्थमा 'ब्याँसी' शब्दको प्रयोग इतिहासशिरोमणि बाबुराम आचार्यले 'पुराना कवि र कविता' (२००३) को पृष्ठ ८७ मा तीनपटक गरेका छन् । प्राचीन सन्दर्भमा यसको प्रयोग अन्यत्र क-कसले कहाँ-कहाँ गरेका छन् ? अन्वेषणीय छ । प्राचीन कालको पदमध्यगत वा पदान्तको 'या' आधुनिककालमा 'ए' मा परिवर्तन भएको पाइन्छ । जस्तै:- भन्याँथ्याँ>भनेँ थैँ । त्यस्तै पदमध्यगत 'या' नै 'इ' मा पनि परिवर्तन भएका केही प्रयोगहरू भेटिन्छन् । जस्तै:- क्यान>किन । त्यसैले 'ब्याँसी' बाट 'ब् याँ>ए सी'>बँसी भएको र 'ब्याँसी' बाटै 'ब् याँ=इँ सी'=बिँसी शब्दको विकास भएको हुनु सम्भव छ । यसै गरी 'बँसी' शब्दको ग्रामीण नेपाली दाजुभाइको सहज उच्चारणले 'ए' को ह्रस्व गरेर 'बिँसी' शब्दको विकास भएको हुनु पनि असम्भव देखिँदैन ।

३. दाजु

नेपाली भाषामा 'दाइ' शब्दको मुख्यतः तीन अर्थमा प्रयोग भएको छ । 'दाउ' धातुमा 'आइ' प्रत्यय लागेर बनेको 'दाइ' शब्दले 'दाउने क्रिया वा प्रक्रिया'लाई बुझाउँछ । संस्कृत 'दायाद' शब्दबाट तद्भव शब्दको रूपमा नेपालीमा भित्रिएको 'दाइ' शब्दको 'नेपाली बृहत् शब्दकोश' (२०६० :६०२) ले निम्न लिखित दुई थरी अर्थ दिएको छ- "दाजुभाइमा आफूभन्दा जेठो व्यक्ति, दाज्यु" र "जेठो उमेरको अडकलमा भनिने कुनै पुरुष व्यक्ति" । संस्कृतमा 'दायाद' शब्दका पैतृक सम्पत्तिको एक भागको उत्तराधिकारी वाला व्यक्ति, पुत्र, कुटुम्ब आदि अर्थहरू भेटिन्छन् (आप्टे, १९८७ : ४५५) । यीमध्ये 'पुत्र' बाहेक 'जेठो' विशेषणसहित उक्त दुवै अर्थमा संस्कृतको 'दायाद' शब्दले नेपालीमा तद्भव रूप धारण गरेको छ । संस्कृतको 'दायाद' शब्दका 'आद्'को लोप भै 'य्' का ठाउँमा 'इ' आदेश भएर 'दाइ' शब्दको निर्माण भएको हो । 'दाइ' शब्दमा संस्कृतको 'जीव' शब्दबाट

विकसित 'जी' को योग हुँदा 'दाइजी' र 'ज्यू'को योग हुँदा 'दाइज्यू' शब्दको निर्माण भएको हो । भाषाको क्रमिक विकास हुँदै जाँदा 'दाइजी' र 'दाजी' शब्दमा 'ए' प्रत्यय लागी संस्कृतको यणसन्धिको नियम लगाउँदा 'ई' का ठाउँमा 'य्' आदेश भएर दाजी+ए>दाज् ई=य्+ए>'दाज्यै' को विकास भएको हो । 'दाज्यू' शब्दबाट चाहिँ 'बालाजु' शब्द कै 'य्' को लोप र 'ई' स्वर ह्रस्व भई 'दाजु' शब्दको विकास भएको हो । वर्तमान समयमा समानार्थी भए पनि दाजी र दाज्यूको भन्दा 'दाजु' शब्दको नै अत्यधिक प्रयोग भएको छ ।

४. भाउजू

हाम्रो चलनमा 'भाउजू' शब्दको अर्थ 'दाजुकी पत्नी' भन्ने सन्दर्भमा प्रयोग भएको छ । 'नेपाली बृहत् शब्दकोश' (२०६० : ८४६) ले यसको व्युत्पत्ति संस्कृतको 'भ्रातृजाया' र प्राकृतको 'भाउज्जा' बाट भएको देखाएको छ । संस्कृतको 'भ्रातृजाया' शब्द भाइलाई बुझाउने 'भ्रातृ' शब्द र पत्नीलाई बुझाउने 'जाया' शब्दका बीच षष्ठी-तत्पुरुष समास भएर निर्माण भएको हो । जसको नेपाली अर्थ भाइकी पत्नी अर्थात् भाइबुहारी भन्ने हुन्छ । 'दाइ' लाई बुझाउने 'अग्रज' बाहेक अर्को शब्द संस्कृतमा भेटिँदैन । 'अग्रजजाय' बाट भाउजू शब्दको व्युत्पत्तिक्रम देखाउनु असम्भव छ । संस्कृतको 'भ्रातृ' शब्दले भाइलाई मात्र नभएर सहोदर पुरुष व्यक्तिलाई पनि बुझाउँछ । त्यसैले 'भ्रातृजाया'सँग 'भाउजू' शब्दको मूल साइनो गाँस्न खोज्ने प्रयासलाई पूर्णतः अस्वीकार्न सकिन्न । नेपालीमा 'भाइ' शब्द आफूभन्दा तल्लो दर्जाका सहोदर पुरुष व्यक्तिलाई मात्र प्रयोग गरिन्छ, संस्कृत र हिन्दीमा कै आफूभन्दा माथिल्लो दर्जाका सहोदर पुरुष व्यक्तिलाई भाइ शब्दको प्रयोग गरिँदैन । त्यसैले संस्कृतको 'भ्रातृजाया'बाट नेपालीमा 'भाउजू' शब्दको विकास भएको हो भनेर निर्विवाद रूपमा स्विकार्न पनि कठिन छ । बालकृष्ण पोखरेल (२०५८ : ८६) ले पनि 'भाउजू' को मूलका रूपमा संस्कृतका 'भ्रातृजाया' र 'भ्रातृजाया' लाई स्विकार्न असम्भव रहेको बताएका छन् । 'भाउजू' शब्दको मूल साइनो खोज्ने क्रममा संस्कृतमा 'भाविनी' भन्ने एउटा शब्द भेटिएको छ । 'भू' धातुमा 'इनि' र 'डीष्' प्रत्यय लागेर संस्कृत 'भाविनी' शब्दको निर्माण भएको हो । आप्टे (१९८७:७३८) का अनुसार 'भविनी'

शब्दका तीन अर्थ हुन्छन्- (१) सुन्दर स्त्री, (२) उत्तम या सज्जन महिला र (३) स्वेच्छाचारिणी स्त्री । यी तीनओटै अर्थमा प्रयुक्त 'भाविनी' शब्दले 'स्त्री' लाई नै बुझाएको छ । यीमध्ये दोस्रो 'उत्तम या सज्जन महिला' भन्ने अर्थमा प्रयुक्त संस्कृत 'भाविनी' शब्दसँग नेपाली 'भाउजू' शब्दको मूल साइनो हुनसक्छ । देवर वा नन्दका दृष्टिमा 'भाउजू' निश्चय नै उत्तम वा पूज्य हुन्छन् । भारतमा र नेपालका कतिपय ठाउँमा देवरले 'भाउजू'लाई खुट्टामै ढोगेर सम्मान प्रकट गर्ने चलन छ । मैले आफ्ना साथीका भाइले 'भाउजू'लाई खुट्टामै ढोगेर सम्मान प्रकट गरेको देखेको छु । संस्कृतको 'भाविनी' शब्दबाट हिन्दीको 'भाउजू' वाचक 'भाभी' शब्दको विकास भएको हुनु सम्भव छ । नेपालीमा चाहिँ संस्कृतको 'भाविनी' शब्दमा 'जी'वा 'ज्यू' को योगबाट 'भाउजू' शब्दको व्युत्पत्ति यसप्रकार भएको हुनसक्छ- भाविनी जीव>भावि जीव>भाउ जीउ>भाउज्यू>भाउजू । यसरी 'भाउजू'को विकास हुँदा 'भाविनी'को आन्तरिक संरचनामा रहेका संस्कृतका 'इनि' र 'डीष्' दुवै प्रत्ययको लोप भएको देखिन्छ ।

५. माइजू

हामीले 'मामाकी पत्नी'लाई 'माइजू' भन्ने गरेका छौं । बालकृष्ण पोखरेल (२०४६:१०८) ले यसलाई 'मामीज्यू' हुनुपर्नेमा 'मि' का ठाउँमा 'इ' आदेश भएर जन्मिएको बताउँदै पुरानो माइजूको सरलीकरण ठहर्‍याएका छन् । 'माइजू' लाई 'माइँजू' को सरल रूप मान्न सकिए पनि 'मामीजू' हुनुपर्ने विचारचाहिँ अन्वेषणीय छ । 'नेपाली बृहत् शब्दकोश' (२०६०:१००३) ले भने संस्कृतको 'मातुली' र नेपालीको 'ज्यू' बाट माइजूको विकास भएको देखाएको छ । संस्कृतको 'मातुली' शब्दको निर्माण 'मातृ' शब्दमा 'डुलच्' र 'डीष्' प्रत्यय लागेर भएको हो । नेपालीमा 'माइजू' शब्दको व्युत्पत्ति यसप्रकार भएको हुनु बढी उपयुक्त ठहर्‍छ- मातुली+जीव>मातृ जीव>माइ जीउ>माइज्यू>माइजू । यसप्रकार 'भाउजू' शब्दको व्युत्पत्तिमा केँ 'माइजू' शब्दको व्युत्पत्तिमा पनि संस्कृतको 'मातुली' शब्दको आन्तरिक संरचनामा रहेका 'डुलच्' र 'डीष्' दुवै प्रत्ययहरूको लोप भएको पाइन्छ । 'माइजू' मा केँ संस्कृतको 'तृ' बाट नेपालीमा 'इ'को विकास भएका थप उदाहरणहरू पनि पाइन्छन् । जस्तै:- भ्रातृ>भाइ, मातृ>माइ (देवी), जामातृ>जमाइ (हिन्दी)>ज्वाइँ इत्यादि ।

६. बालाजु

‘बालाजु’ शब्द काठमाडौँभित्रको एउटा प्रमुख ठाउँको नामका रूपमा प्रसिद्ध छ । यस शब्दलाई ‘नेपाली बृहत् शब्दकोश’ (२०६०:८०६) ले ‘बालाज्यू’ नाम शब्दका रूपमा प्रविष्टि दिएको छ । उक्त कोशले यसको अर्थ “काठमाडौँको उत्तरपश्चिममा रहेको र बाइस धारा भएको एक तीर्थ वा रमणीय स्थान” भन्ने गरेको छ । ‘बाला’ शब्द नेपालीमा तत्सम र तद्भव दुवै किसिमले भित्रिएको छ । संस्कृतको ‘वलय’ शब्दबाट तद्भवका रूपमा नेपालीमा भित्रिएको ‘बाला’ शब्दले नारीहरूले लगाउने ‘चुरा’ लाई बुझाउँछ । नेपालीमा तत्सम शब्दका रूपमा प्रयुक्त ‘बाला’ शब्दले विशेषतः कन्या र पत्नीलाई बुझाउँछ । ‘कन्या’ अर्थमा प्रयुक्त ‘बाला’ शब्दसँग ‘बालाजु’ शब्दको मूल साइनो हुनुपर्छ । संस्कृतको आशीर्वादात्मक ‘जीव’ शब्दबाट ‘जीउ’ हुँदै ‘ज्यू’ वा ‘जी’ को विकास भएको हो । ‘बाला’ शब्दमा ‘जीव’ शब्दको योगद्वारा निर्मित ‘बालाजीव’ शब्दबाट बालाजीउ>बालाज्यू वा बालाजी शब्दको विकास भएको हुनुपर्छ । भारतमा ‘बालाजी’ भगवान्को ठूलो मन्दिर छ र त्यसको दर्शन गर्न अनेकौँ नेपालीहरू आज पनि जाने गर्दछन् । नेपालमा पनि भानुभक्तको समयसम्म हालको ‘बालाजु’ तीर्थ वा रमणीय स्थललाई ‘बालाजी’नै भनिन्थ्यो । भानुभक्त पहिलोपटक काठमाडौँ प्रवेश गर्दा “यति दिन पछि मैले आज बालाजि देख्याँ” भनेर कविता रचेका थिए । यही कविताको रचनाप्रसङ्ग उल्लेख गर्ने क्रममा बाबुराम आचार्यले “पुराना कवि र कविता” (२०५०:८८) मा ‘बालाज्यू’ शब्दको प्रयोग गरेका छन् र यसै शब्दलाई ‘नेपाली बृहत् शब्दकोश’ ले समेत मान्यता दिएको छ । तर परिवर्तनशील, जीवित भाषाको स्वरूप भएकाले वर्तमान समयमा चाहिँ नेपाली भाषामा ‘बालाज्यू’ शब्दका ‘यू’ को लोप भई दीर्घ ‘ऊ’ स्वर समेत ह्रस्व भएर ‘बालाजु’ शब्दको बढी प्रचलन भएको छ ।

७. औजस

‘औजस’ को अर्थ ‘अपयश’ वा ‘अपकीर्ति’ भन्ने हुन्छ । यसको मूल साइनो संस्कृतको ‘अपयश’ शब्दसँग रहेको छ । ‘अपयश’ शब्दको निर्माण ‘अप’ उपसर्ग र कीर्तिवाचक ‘यशस्’ शब्दका बीच

समासबाट भएको हो। संस्कृतको 'अपयश' शब्दले बदनाम, कलङ्क वा अपकीर्ति भन्ने अर्थ दिन्छ। नेपालीमा तत्सम शब्दका रूपमा समेत 'अपयश' शब्दको प्रविष्टि 'नेपाली बृहत् शब्दकोश' (२०६०:५३) मा भएको छ। यस कोशमा 'अपयश' शब्दलाई "अपजस, अपकीर्ति र अवगाल" का रूपमा अर्थ्याइएको छ। तद्भव शब्दका रूपमा 'अपजस' शब्दलाई पनि उक्त कोशले समेटेको छ। यसमा 'अपजस' शब्दका दुई थरी अर्थ दिइएको छ— "(१) बदनाम, अपकीर्ति, (२) विना कसुर आइलागेको आरोप, दोषारोपण, वृथा आरोप।" यही नै 'अपजसे र अपजस्याहा' शब्दको "अपजस पाउने, अबजसे" भन्ने अर्थ उल्लेख गरिएको छ। यसप्रकार 'नेपाली बृहत् शब्दकोश' ले संस्कृतको 'अपयश' शब्दका ३ थरी तद्भव शब्दको प्रचलन नेपालीमा देखाएको छ— अपजस, अबजस र औजस। संस्कृतको 'अपयश' शब्दबाट अपजस र अबजस क्रमशः विकसित भएका हुन्, तर अबजसबाट एककासी 'औजस' चाहिँ भएको होइन। अबजसबाट 'अउजस' भएपछि 'औजस' भएको हो, यद्यपि 'अउजस' शब्द लिखित नेपालीमा प्रचलित देखिँदैन, यसको उत्तरवर्ती रूप 'औजस' चाहिँ बढी प्रचलनमा आएको छ। हाम्रा आदिकवि भानुभक्त आचार्यले 'प्रश्नोत्तर माला'मा 'औजस' शब्दको प्रयोग गरेको पाइन्छ। 'प्रश्नोत्तरमाला'का विभिन्न संस्करणहरू हेर्दा अपयश>अपजस>अबजस र औजस पाठभेदहरू पाइन्छन्। तर भानुभक्तले नेपालीद्वारा सहज उच्चारण गरिने 'अउजस' शब्दको प्रयोग पो गरेका थिए कि? यसै भन्न सकिने अवस्था छैन। जे-जस्तो भए पनि संस्कृतको 'अपयश' शब्दको क्रमिक विकास नेपालीमा यसरी भएको ठहर्‍याउनु उपयुक्त नै देखिन्छ— अपयश>अपजस>अबजस>अउजस>औजस।

यसप्रकार यहाँ नेपाली शब्द निर्वचन परम्पराका सन्दर्भमा उपर्युक्त केही तद्भव नेपाली शब्दहरूको मात्र व्युत्पादन गर्ने सामान्य प्रयास मात्र हुनसक्यो। यी शब्दहरूको पुख्यौली परम्परा पूर्णरूपमा यही नै हो भनेर निरन्तर जारी रहिरहनुपर्ने अनुसन्धानको मार्गलाई अवरुद्ध गर्न सकिँदैन। यथासम्भव आफ्नो तर्फबाट गर्न सकिएको प्रारम्भिक अध्ययनको रूपरेखालाई मात्र यहाँ उल्लेख गरिएको हो र बाँकी अनुसन्धानको मार्ग प्रशस्त गर्न भाषाविद्हरूको ध्यान अवश्य पनि आकृष्ट हुँदै जानेछ भन्ने कुरामा विश्वस्त रहन सकिन्छ।

व्यवहारमञ्जरी

– तीर्थराज पाण्डेय, दादौर

[यो पद्यात्मक कृति, मोतीराम भट्टले 'कविराज' भनेर सहाएका पश्चिम ३ नम्बर, दादौरका कवि पण्डित तीर्थराज पाण्डे (१९२४–७८)को हस्ताक्षरको हो भन्ने बनाइ छ कवि भरतराज पन्तको । 'व्यवहारमञ्जरी'को सो हस्तलिखित प्रतिको एउटा प्रतिच्छवि (फोटोकपी) भरतराजजीबाटै मदन पुरस्कार पुस्तकालयमा प्राप्त भएको थियो केही वर्षअघि । भरतराजजीको आग्रह थियो कवि तीर्थराजको यो अप्राप्य कृति प्रकाशित हुनुपर्छ भन्ने । तर छुट्टै पुस्तक हुन नसक्ने सानो भएकाले त्यसवेला आँट गरिएन । तर त्यति ठूला कविको भनिएको एउटा हराइराखेको सृजना पाएपछि त्यसलाई त्यसै विलाउन दिनु उचित लागेन र पत्रिकामै भए पनि त्यो सुरक्षित होस् भनी 'नेपाली' त्यो छापन तम्सेको हो । यी कविको 'उपदेशमञ्जरी' जतिको रसिलो छैन यो 'व्यवहारमञ्जरी' । तर यो लेखोट हेर्दा अपूर्ण जस्तै देखिएकाले यसलाई कविले परिमार्जन गर्न बाँकी नै थियो कि भन्ने पनि भान हुन्छ । ज्योतिष र कर्मकाण्डका बीचतिर पर्ने खालको यो रचना नेपाली गृहस्थीहरूलाई कामलाग्ने ढङ्गले, व्यावहारिक ज्ञान होस् भनेर बनाउन लागेको देखिन्छ । किनभने सुरुमै कवि भन्छन्–

“चलित कर्महरूको छ जुन पुरा ।

शास्त्र माफिक उतारि ती कुरा ॥

कर्म कालहरू जानिने गरी ।

भन्दछु म व्यवहार मञ्जरी ॥”

ग्रन्थभित्र अधिमास या सङ्क्रान्तिहरू कुन कैले पर्छन् भन्ने कुरा पनि लेख्दछन् कविजी, अनि हविष्यमा खान हुने र नहुने नामहरू पनि खुलाएर दिन्छन् । त्यस्तै चाडपर्वका तिथिमिति पनि दिएका छन् यिनले । तर, यहाँनिर भने अलि अचम्म लाग्ने कुरो पनि फेला पर्छ । बुद्धजयन्ती अर्थात् बुद्धको जन्म र परिनिर्वाण सारा संसारले वैशाख पूर्णिमाका दिनलाई मानेको छ । तर यी तीर्थराज कविले 'दशावतार जयन्ती' भन्ने शीर्षकमा यस्तो लेखेका छन्–

“जन्मे असौजकि तिथी दशमी तिथीमा ।

श्री बुद्धजी प्रभु पनी निशिलागदामा ॥”

यस्तो कुरा उनले कुन आधारमा भनेका हुन्, हाम्रा विद्वान्
ज्योतिष-बन्धुहरूले खुट्ट्याइदिए हुन्थ्यो ।

जेभए पनि माध्यमिककालका एक जना लोकप्रिय कविको
लुप्तप्राय कृति यसरी ‘नेपाली’मा छाप्न पाएकोमा यो पत्रिका कवि
भरतराज पन्तलाई धन्यवाद भन्छ । कवि हस्ताक्षर नै भन्ने ठानी
सानो नमुना पनि तल प्रस्तुत छ— सम्पादक]

कालखण्ड

श्रीवाणेशायजमः ।

सृजतिहरति विश्वबोधयोर्यत्करूपो वितति विविध भावान् वाङ्मनोताम्यभावः ॥

भ्रमयतिचनिमेवाद्यद्वपर्यन्तचक्रं तमिहपरममीशंकाल संज्ञं नतोऽस्मि ॥१॥

श्रीमद्ब्रह्म विलासाख्य विद्वद्भयतनुभदवः ॥

भाषया निर्णयमिदं तीर्थराजो व्यनक्तिहि ॥२॥

स्तनउपर फुलाई मोतिको दिव्यहार हसित मुखगराई खुवं बजाई सितार ॥

गरदि मधुरगाना सामको सारसार हरण गरिदिउन् श्रीशारदा जाड्यभार ॥३॥

प्राचीन आधुनिक निर्णयग्रन्थ हेरी तिन्को विशेषगरि आशय सव् विचारी ॥

संक्षेपले विनिविनीकन सारसार भाषा महागरि प्रबन्ध यथाविचार ॥४॥

चलितकर्महरूको छ जुन्पुरा शास्त्रमाफिक उतारि ती कुरा

कर्मकालहरू जानिने गरि भन्दछु म व्यवहार मञ्जरी ॥५॥

संसारमा छ सब केवल सारधर्म धर्म प्रवृत्ति गरनेत फगतछ कर्म

कर्मप्रचार गरनेत बुझिन्छकाल फेर्थूलसूक्ष्मदुईभेदछ तेहिकाल ॥६॥

संसारको गरिलिनेसब कारवार त्यो सूक्ष्म निर्णय गरेर छईन पार

जोस्थूलकालछ प्रमाण हुनैगएको कर्माङ्ग निर्णय हुने सवहो त्यसैको ॥७॥

संक्षेपले गरि छकालत छ प्रकार अब्दायनर्तु अनिमासर पक्षवार

त्यस्मध्यमा पनि छ वत्सर पाञ्चकार नाक्षत्रजैव अनिसावन चान्द्रसौर ॥८॥

यो रितले गरिछता पनि पाञ्चकार त्यस्मध्य मुख्य बुझनेत तिनैप्रकार

कर्मादिमा फगत सावन चान्द्रशौर एही विशेषछ चलन्पनिछैन और ॥९॥

मैन्हाछ, जैवकन छोडि प्रकारचार मुख्यैत त्यो पनि छ, तेहि तिनै प्रकार
 तिश्दिनको बुझ्नु सावन सौरमान संक्रान्ति संमदुइपक्षतचान्द्रमान ॥१०॥
 यस्ताद्वादश मास जोरिदिनको संख्या विचार्दा महाँ ।
 हुन्छन्तिन्शय पञ्चषष्ठि दिनफेर त्यो सौरवर्षैमहाँ ॥
 एग्यारै दिनसौरमान विचको कहन्छ, चान्द्राब्दमा ।
 जम्वातिन्शय साठिमात्र दिन हुन्छन् सावनै वर्षमा ॥११॥
 अयन हुन्छ मिलेर ऋतू तिन दुइछ, त्योपनि उत्तर दक्षिण
 मकरदेखित फिर्दछ, उत्तर अयन दक्षिणभो मिथुनोत्तर (कर्कट) ॥१२॥
 अश्विन्य आदि हिटिपाटिहरू प्रतिष्ठा देवादिस्थान अनि मंगल कर्मनिष्ठा
 चौलादि कर्मर विवाह गृहप्रवेश ईउत्तरायण महाँ गरनूछ, वेस ॥१३॥
 मातृ योगिनिहरू नरसिंह विष्णु भैरवहरू र वराह
 स्थापना महिष मर्दिनि फेर्तीक्षणायनमहाँ गरनू यी ॥१४॥
 साठी घडीतिश् दिनका हिसावले नक्षत्र इन्दूरविका तभोगले
 विभागभैती दिनमास चार्थरी भईरहे एहि प्रकारले गरी ॥१५॥
 हुन्छन् कृष्णर शुक्लपक्ष शशिका घट् वड्कलाभैरदा
 मैन्हा वन्दछ, फेर्तिपक्ष दुईको एकत्व संख्या लिदा
 त्योमैन्हा पनि फेर्दुई थरभयो शुक्लादि कृष्णादिले
 चल्तीकायम देखिइन्छ, दुईकै शास्त्रादिका उक्तिले ॥१६॥
 चित्रादिहरूले दुई तिन फरक् भैपूर्णमाहेरूको
 फेर्सयोग भएर नामहुन गो चैत्रादि तीमासको ॥
 फेरी चान्द्रर सौरवाट तिदुई चैत्रादि मैन्हा मिली
 हुन्जान्छन्ति वसन्त आदि छऋतू आफ् आफनू धर्मली ॥१७॥

(^१अधिमास क्षयमास विचार)

विवाह कर्मैहरू गर्नुसौरले पितृहरूको जतिकार्य चान्द्रले
 यज्ञादिमा माननु मानसावन नाक्षत्रले गर्नुब्रतैहरूकन ॥१८॥
 सामान्यको उक्ति तिवार मानत विशेष चल्तीतर चान्द्रसौरछ
 संकल्प गर्दापनि कर्महेरूको उच्चारणै हुन्छ, फगति दूइको ॥१९॥
^१चान्द्रवाट अनिसौरका दिन बढ्भएर सवती मिलीकन
 दूईवर्षर छमासका पर चान्द्रमास बढएक हुन्छर ॥२०॥

सौरसंक्रमण एकविचमा पनगैकनखडा दुई अमाः
 पक्षवृद्धिहुनजान्छमासको तेहिहुन्छ अधिमास नामको ॥२१॥
 एक् अगी अधिकभै असौजमा फेरिहुन्छ पछि फागुनादिमा
 कार्तिकादि तिनमासमध्यमा पनजान्छ क्षयमास दूइमा ॥२२॥
 चान्द्रमास उहिएक वीचमा सौरसंक्रम दुई हुदामहाँ
 पूर्वमास परमास वीचको एकएक क्षयहुन्छ पक्षको ॥२३॥

❀ अत्यस्मा कार्याकार्य विचार ❀

अग्न्याधान र हिटि बगैचादि प्रतिष्ठा अनी ।
 मौनीवन्ध विवाह वास्तु गृहआरम्भ प्रवेशे पनी ॥
 गैलातीर्थरदेवदर्शन अनी इन्द्रध्वजोत्थापन ।
 चूडामंगल कर्मयज्ञव्रतको आरंभउद्यापन ॥२४॥

रक्षदैविक काम्य कर्मरउपाकमैर उत्सर्जन ।
 ठूलादान नवान्न भक्षण पुरश्वर्यापवित्रापण ॥
 पितृकर्ममहाँ तिवर्षतकका वाहेक जोछन् अरू ।
 श्राद्धादि अधिमासमानगरनू इत्यादिकमैहरू ॥२५॥

छन्नित्यगरिएकाव्रतहरु गर्भादिअन्नाशन ।
 तक्काकर्मर नित्य कर्म अधिथालेंकाव्रतादिकन ॥
 पवित्रप्रतिपद् अमादशहरा आवश्यक काम् ।
 गयेका तीर्थादिर फेर्गयाग्रहच्छ्रयादि भये ।
 मर्नेको त्यसमा क्षयाह उनवर्षीफेरूहेरुको
 गर्नु इअधिमासमा क्षयमहाड् हुने हेरुको ॥२६॥

पूर्वाधैतिथि होभने घटभएका पक्षको तेसमा ।
 गर्नुकर्म परार्द्धको त्यहिदिनै मैना अरू वर्षमा ॥
 जन्मेकोर शरीर त्यागभएको पक्षैटुटेका महा ।
 तिन्कोकर्मतिथीर पक्ष वुष्ठी त्यो गर्नु क्षयैमासमा ॥२७॥

(अधिमासमा गर्ने दान)

हालि त्यत्तिस माल्पुवासुन धिऊ त्योकांशका पात्रमा
फेरिछत्र जुता र द्रवाकपडा गावी अनि तेसमा
सूर्प प्रिति निमत्त दानगरनु नित्यैन मासैभरी ।
त्यस्तोशक्य भयेनता पनिगरनु एक दीनता क्यैगरी ॥२८॥

(संग्रान्ति विचार)

दिनरात्रि हुने समान मान विसुवन्हुन् तितुला र मेष जान ॥
वृषवृश्चिक कुंभसिंह फेरी वुफुनू विष्णु पदी भनेर हेरी ॥२९॥
मिथुनमीन धनुधर कन्यका वुफुनू ती षडशीति भनियका ॥
मकर कर्कट ई दुइ जौन छुन् अयन संक्रम तिन्कन भन्दछन् ॥३०॥
रात्रीमा हुन गो भने मकर संक्रान्ती पछिल्ला दिन ।
मान्नु कर्कट संक्रमै हुनगएकामा अगिल्ला दिन ॥
संक्रान्ती अरू अर्द्धरात्रिपरका मान्नु पछिल्ला दिन ।
आधारात अगाडिका तिनिहरू मान्नु अगिल्ला दिन ॥३१॥
कर्कसंक्रमणमा अगिकातिश् फेर्पछाडिमृगका घडि चालिस्
सोहसोह घडि पूर्व परैमा पुणैय काल अरू संक्रमणैमा ॥३२॥

(संग्रान्तिहरूका यथाक्रमदानहरू)

भेडोगौ कपडार अन्न धृतघेनु स्वर्ण छाता पनी
गाईवस्त्र र धान्य वीजहरू फेर् वस्त्रादिहरू अनी
वर्गी आदिर वस्त्र अग्नि लकडी पानीर गाई तृणा
मालास्थानइमेषदेखि वुफुनु संग्रान्ति दानक्रम ॥३३॥

अथतिथि विचार

नक्षत्रयोग करण ग्रहहरू कैल्ये सोद्वैन कोहि जनले पनि फट्टपैल्यै ॥
कंवेश् कसोछ तिथित्यो भनियतिसोध्छन् तस्मात्प्रधानत तिथिहरू नैरहेछन् ॥३४॥
सर्वप्रधान् फेरित कार्य साधन सवै कुराको तिथिनैछ कारण ॥
विनातिथी चन्द्रतदेखिदैनन् शशीविनाकर्म सफल हुदैनन् ॥३५॥

शशीकला एक घटे वडेको जोकालहो त्यो तिथि हो कहेको ।
 फेरी रवीको पनि एक अंश जो भोगहो केही वढीरकंता ॥३६॥
 सूर्य देखि शशि सात राशिमा पुक्दछन् र हुनजान्छ पूर्णमा ॥
 तेह्र अंश विच एकराशिमा चन्द्र सूर्यसँग भैरदा अमा ॥३७॥
 आदिमा नगरि कालविचार कर्मको गरन हुन्न प्रचार ।
 त्योपनी तिथिमहाछ प्रधान कार्यको विधि निषेध विधान ॥३८॥
 विधिनिषेधमहा द्विभिधाछजो त्यहिरमाउनु निर्णय नाम हो ।
 मयय योग्य मिलेर विधेयको हुनु विधान जउन विधित्यहि हो ॥३९॥
 बुधि अनर्थ विशेष विधेयको समयमात्र निवृत्ति निषेध हो ।
 सकल वीच प्रधान हुदा तिथी तिनहिको अवनिर्णयको स्थिति ॥४०॥
 पूर्ण र विद्धा तिथिछन् दुईथर त्यस्मात सूर्योदयदेखि रात्भर ।
 प्रवृत्तिभै जो तिथिहेरू अड्दछन् पूर्णभनि लौतिनलाई भन्दछन् ॥४१॥
 खण्डाति हुन्छन् उहि एक दीनमा संयोग अर्का तिथीको हुदा महा ।
 पूर्णमहा केहिछईनसंशय खण्डामहां पर्दछ गर्न निर्णय ॥४२॥
 लिनू घटेको तिथि पूर्व दीनमा वडीरहेकोत पछाडिदिनमा
 सूर्योदय व्यापिनी दैवकर्ममा मध्यान्ह नाघे कित पितृकर्ममा ॥४३॥
 जुन्कर्मको काल कहिन्छ जुन्भनी त्यै व्यापिनी हुन्छ फगततिथीपनी ।
 त्यस्मा तिनैकर्महरू गराउनु पर्देन घट् तीरत क्यै विचारनु ॥४४॥
 उदयदेखित चार्घरिपूर्वमा छघरितक् अनिअस्त अगाडिमा ।
 अरु तिथिसग योग हुदामहां तितिथि वेधिएका बुझनु त्याहाँ ॥४५॥
 औशिदेखि नवमी तककाती दुइदुई तिथिहेरू अनि ती
 रूद्रद्वादशि चतुर्दशिपूर्णा मिल्छ खुब् फल इयुक्त भएमा ॥४६॥
 युगमका इतिथिमा तिहुनेहुन् उक्तकाल नहुनै गएका नुन् ।
 उक्तकाल भएकाहरूको नुन् कालयुक्त तिथि मुख्य तिनैहुन् ॥४७॥
 तिथीदुईकाल भनेछ एकमा जुन्काल संयुक्त छ गर्नु त्यस्मा ।
 दुईदिनैकाल हुनैगएमा कर्मादि गर्नु उदयै भएमा ॥४८॥
 दुवैदिनै कालनभेटिएमा बढी जउन्को गरनु त्यसैमा ।
 जोउक्त नक्षत्र र वारको छ धनी भएता पनि तेहिहुन्छ ॥४९॥

खानदान जपपाठहरूमा त्रैतिथी लिनुछ जुन उदयैमा ।
 शुक्लमा तिनमुहूर्त अडेकी कृष्णमात अपराह्न पुकेकी ॥५०॥
 काम्पैको जोएकभक्त ब्रतैछ, मध्याह्नन्त व्यापिमा गर्नुपर्छ ।
 हुन्छन् एकैदिनमा पाँचकाल तिन्मातेस्रो बुज्नु मध्याह्नकाल ॥५१॥
 प्रातः संगव मध्याह्न अपराह्न र अन्त्यमा ।
 सामान्द भनिईकाल पाँच छन् त्रिमुहूर्तका ॥५२॥
 दुईघडी हुन्छ मुहूर्त एकमा तिदीनमा पन्धरातमा ।
 कंवड्भएमा दिनरात्रिमानको कंवद् हुनैजान्छ मुहूर्तमानको ॥५३॥
 रौद्रश्वेतो मैत्रः सारभटः सावित्र गान्धर्व कुत ।
 पशवरोहिणास्तिलको विभवो निर्ऋतिश्चशाम्बरो विजयः ॥५४॥
 ज्येष्ठमुहूर्त दिनकात अन्त्यमा नक्तहुन्छ त्रिमुहूर्तरात्रिमा ।
 अन्तिविच विधवार भिक्षुले नक्तगर्नु र विमात सर्वले ॥५५॥
 औरलेनतर औरदीनमा नक्तभोजनत गर्नु रात्रिमा ।
 स्नान भूशयन होम अर्चन गर्नु नक्तविच शुद्धभोजन ॥५६॥
 सत्कर्मतर्क नियम संकल्पसंगको छ जुन ।
 आफु कर्तव्य विषयव्रत त्यस्कन भन्दछन् ॥५७॥
 काय वाक्य मनकोछ तिन व्रत शान्ति योगसमता इमानस ।
 यज्ञदान तपकर्म कायिक सत्यशुद्ध मृदुवाक्य वाचिक ॥५८॥
 आफ्ना सदा चारमहाँ रहेका सुचित्तका लोभरहित भएका ।
 सुचाल सहनशील वडाउदारी यस्ता कहिन्छन् ति व्रताधिकारी ॥५९॥
 मृग वृहस्पति अरनभएमहाँ अधिकमासमहाँ अनि विष्टिमा ।
 नक्त्यका रविमंगल सौरिमा व्रतनथाल्नु नछोडनू यीनमा ॥६०॥
 स्त्रीको पतिले पतिकोत नारिले लिनूव्रतादिति अशक् हुनैगए ।
 छोरा र भाईहरूले लिइदिनू नपाईए ती द्विजलाई लाउनू ॥६१॥
 कसै शक्तिभने उपोषणा गर्नु विधिपूर्वक नक्तभोजन ।
 अशक् भए त्यो जपिजप हजारन ख्वाएर एक ब्राह्मण गर्नु भोजन ॥६२॥
 दूढ गरेर लिएका ब्रतैमहाँ सूनकैहरू हुनैगएमहा ।
 पाठपूजन नगर्नु किंचन हुन्छ खालिव्रतमात्र त्योलिन ॥६३॥

शामान्य तिथिविचार

शुक्लैकी प्रतिपद् उपोषणा व्रतैमा पूर्वविद्धा लिनू ।
पाएकि अपराह्न कृष्णप्रति पत्सारा पछिल्लै लिनू ॥
ती शुक्लद्वितीया लिनु उदयका कृष्णा अगिल्लै लिनू ।
रंभावाह्यक शुक्लकृष्ण तृतीया सारापछिल्लै लिनू ॥६४॥
चौथीहेरू सवै गणेश व्रतवाहेक्मा पछिल्लै लिनू ।
कृष्णापंचमी पूर्वयुक्त गरनू शुक्ला पछिल्लै लिनू ॥
स्कन्दैको व्रतछोडि सव्व्रतमहाँ षष्ठीपछिल्लो लिनू ।
सम्पूर्णै व्रतमा ति सप्तमिहेरू षष्ठीसहितको लिनू ॥६५॥
कृष्णा अष्टमि पूर्वयुक्त किलिनू शुक्लापछिल्ली लिनू ।
साराती नवमीर फेरिदशमीहेरू अगिल्लै लिनू ॥
श्रीसूर्योदय गाभिनी व्रतलिनू सव्वे ति एकादशी ।
टुट्टामा दशमीसहित र अनि फेर्वडुदामहा द्वादशी ॥६६॥
संयुक्त व्रतगर्नु स्मार्तहेरूले फेवैष्णवादि जनहेरूले ।
घट् वढ् हुदा लिनु फगत् ती द्वादशीकै दिन ॥
कृष्णै कादशीमा नगर्नु उपवास पुजीयहि हेरूले ।
केहि मुख् विटलाउनु दुधदही फेर्वेञ्च गण्यादिले ॥६७॥
सारा द्वादशि शुक्ल कृष्ण विचका ती पूर्व विद्धा लिनू ।
त्यस्तै शुक्ल त्रयोदशिहेरू पनि कृष्ण पछिल्लै लिनू ॥
सारा कृष्ण चतुर्दशीहेरू पनी लिनु अघिल्लै दिन ।
जोछन् शुक्ल चतुर्दशि तिनसवै लीनु पछिल्ला दिन ॥६८॥
सावित्री व्रतलाई छोडिकन ती पूर्णमासी अमाहेरू ।
और व्रतादि कर्म ति लिनु केवल पछिल्लै महँ ॥
यो उक्ति उपवासलाइ र अनि सूर्योदयैकी तिथि ।
मा कर्महेरूको त काल नहुदामामात्र बुञ्जुस्थिति ॥
प्रतिपत्पर्वको संघि विचमा चन्द्रमा कन ।
राहुले ग्रास गरदा भन्छन् ग्रहण त्यस्कन ॥६९॥
फगत ग्रहण लाग्ने चन्द्रमा लाइनै हो ।
रविसँग जवतिन्को औसिमा भेट् हुनैगो ॥

रविउपर तिनैको पछ्छ छाया र तेही ।
 रविग्रहण हुनै फेरान्छ, यो वुक्नु एही ॥७०॥
 रविग्रहण देखि चार्पहरतक् अगाडि अनी ।
 शशिग्रहण देखि तिन्प्रहरतक् अगाडि पनि ॥
 वुढावुढिहरू र बालक विरामि वाहेकले ।
 नखानु त्यसविचमा कोहि पनि अरूहेरुले ॥७१॥
 स्नान् गर्नु ष्ट् ग्रहण देखिनसाथ आदी ।
 त्याहाँ गरोस् जपर तर्पण अर्चनादी ॥
 छोड्ने वखत्हनगए पछि दान गर्नु ।
 छोडेर निर्मल भएपछि स्नान गर्नु ॥७२॥
 जेजेछ तैलघृत पाचित अन्न वस्तु ।
 नौनी मही दुधदही घृतयुक्त सत्तू ॥
 गंगाजीको तलर पानि अयुक्त जोछन् ।
 एतिकुरा ग्रहणले विटुला हुदैनन् ॥७३॥
 जन्मक्षमा प्रथम द्वादश अष्टसटत
 ईराशिमा ग्रहण जुन्जनको त पछ्छ ॥
 एकपल्ट हेरि गरि स्नान अनि नहेर्नु ॥
 फेरि यथोक्त विधिपूर्वक शान्ति गर्नु ॥७४॥
 सुवर्णको नागवनाई जाती ।
 त्यो राखि फेरि तिलपात्र माथी ॥
 त्यो दोष नहोवोस भनी चित्ताई ।
 पूजागरि दान्दिनु विप्रलाई ॥७५॥
 ग्रस्तै भइकन त अस्त हुने रहिन्छन् ।
 वादल्हरू विचपरी तरदेखिएनन् ॥
 त्यस्मा तमोक्ष अवधि वुछि त्यत्ति अडनु ।
 वांदेखि स्नान् गरि भोजन हेरू गर्नु ॥७६॥
 ग्रस्तै भईकन त अस्त हुनै गएमा ।
 स्नानैहरू गरनु मोक्ष वुछेर त्यस्मा ॥
 फेरि उदयपछि निर्मल चन्द्रभानू ।
 दर्शन्तारिकन त्यहाँपछि मात्र खानू ॥७७॥

काडापिसाव ऋगडा वधवन्धनादी ।
 कुटावचन् शयन भोजन मैथुनादी ॥
 तैलादिमर्दन र क्षौरकपाल कोर्नु ।
 एतीकुरा ग्रहणका विचमा नगर्नु ॥७८॥
 ग्रहणदेखित अगाडि तिन्दिन ।
 अनि पछाडिमहाँ पनि तिन्दिन ॥
 गरनहुन्न तिकाम्यकुराहरू ।
 सकल मंगल कर्म पनी अरू ॥७९॥
 दीक्षालिन् असल हुन्छ रविग्रहणमा ।
 पढैन क्यै पनि विचार त गर्न त्यस्मा ॥
 मंत्रादि दीप नगराउ भने त स्पर्श ।
 देखि विमुक्तक खुपजप गर्नुपर्छ ॥८०॥
 सूतकादिहरू प्राप्त भएमा स्नानमात्र गरनु ग्रहणैमा ।
 पितृकर्महरू गर्नुपरेमा तीजसोरी पनि गर्नु त्यसैमा ॥८१॥

महा वारुणि^३ योग

शतभिषा शनिवार सुयोगकी जउनभो मधुकृष्ण त्रयोदशी ॥
 त्यहि कहिन्छ महाअसनी वारुणी गरनु जान्हविमा गई स्नान् पनी ॥८२॥
 व्यतिपातयोग ॥ आर्द्राघनिष्ठा श्रवणाशिवनीमृग ।
 सार्थर्क्ष्यइन्का विचएक भैसंग ॥
 जसै रविवार महा भयो अमा ।
 बुक्नु व्यतिपात् हनजान्छ तेसमा ॥८३॥

गजछाया योग

मघारवि^३वार हुनैगए महा असौजका कृष्ण त्रयोदशी^३ महा ॥
 भन्छन् गजछाय भनी त्यसैकन पिन्टहरू तृप्त हुने ठुलोदिन ॥८४॥

अर्घोदय योग

यदि माघ अमार सूर्यवार व्यतिपात श्रवणर्क्ष जोइवार ॥
 सहभाव भएभने दिनैमा त्यहि अर्घोदय हुन्छ हुन्नणत्मा ॥८५॥

युगादि तिथि

कार्तिक शुदि नवमी श्रवणर्क्ष माहाँ सत्प्रप्रकट् हुनगयो प्रथमप्रहर्मा ॥
वैशाख शुक्ल नवमी तिथि रोहिणीमा त्रेतायुग प्रकटभो द्वितीय प्रहर्मा ॥८६॥
माघी अमा सहित वासव ऋक्षमाहाँ फेर्द्वापर प्रकटभो तृतीय प्रहर्मा ॥
साट्पर्क्ष भाद्र पद कृष्ण त्रयोदशीमा उत्पन्नभो कलियुगै पनि मध्यरात्मा ॥८७॥

मन्वादि तिथि

मन्वादि शुक्ला नवमी असौजकी शुक्ला अनि कार्तिककीत द्वादशी
शुक्ल तृतीया अनि चैत्र भाद्रका फेपूर्णमासी दशमी असारका ॥८८॥
तीभाद्रका औसी र कृष्णअष्टमी एकादशी पौषकी माघ सप्तमी ।
फाल्गुनकी कार्तिकी चैत्रज्येष्ठी पूर्णैहरू हुन् मनुहेरूका तिथी ॥८९॥

दश्रावतार जयन्ती

जम्मे मत्स्यत चैत्रशुक्ल तृतीया दिन्का प्रभातै महा ।
तस्तैकूर्म पनि प्रकट् हुन गए वैशाख पूर्णै महा ।
श्रीवाराह दिनार्द्धका विचभदौ शुक्लतृतीया माहाँ ॥
वैशाख शुक्ल चर्तुदश नृहरिको भोजन्म सायान्हमा ॥९०॥
भाद्रशुक्ल विच द्वादशीमहा जन्मवामनजीको दिनार्द्धमा ।
भाद्रकृष्ण विचअष्टमीमहा कृष्णजन्मनु भयो निशी थमा ॥९१॥
वैशाख शुक्ल तृतीया निशि लागदामा जन्मे प्रभु परशुरामजी रेणुकामा ॥
फेचैत्रशुक्ल नवमी विचमध्यदिन्मा । श्रीरामचन्द्रप्रभु जन्मनुभो परात्मा ॥९२॥
फेरुक्ल भाद्रपद षष्ठि तिथी विचैमा जन्मे प्रतापी बलरामजी मध्यदिन्मा ।
जन्मे असौजकी शुदी दशमीतिथीमा श्रीबुद्धजी प्रभुपनि निशिलागदामा ॥९३॥
साङ्का वखत् श्रावण शुक्ल षष्ठी मा जन्मने छन् पछि वीर कल्की ।
ई ई तिथिमा तिनी देवताको ब्रतादि गर्नु विधिपूर्वकैको ॥९४॥

कल्पादि तिथि

चैत्रशुक्ल त्रयोदशी र प्रतिपद् फेरि तिनै कृष्णका ।
ज्येष्ठ मैन्हा विच पूर्णमासि तृतीया ता फेरी तिनै कृष्णका ॥

ज्येष्ठ मैनहाविच पूर्णमासि तृतीया कृष्णतृतीया अमा ।
 फेरी शुक्ल र कृष्ण पक्षविचका चौथी असार्मासमा ॥९५॥
 फेरि श्रावणको त पंचमी तिथी शुक्ला र कृष्णा पनी ।
 त्यस्तै शुक्ल र कृष्ण पक्षविचका षष्ठीभदौका पनी ॥
 फेरी आश्विनका त सप्तमी तिथी शुक्ला र कृष्णा पनी ।
 बुज्जु तिश् तिथीहेरू ईकहिएका कल्पादि भन्ने पनी ॥९६॥

श्राद्धकाल

युगादि मन्वादित स्नान दान श्राद्धादि गर्ने तिथी मुख्य जान ।
 पूर्वान्ह गर्नु इनिहेरू शुक्ला स्नानदान वाहेक् अपरान्ह कृष्णा ॥९७॥
 युगादि मन्वादि अयनविषुवादि तिथि विच ।
 छ पितृको श्राद्धै गरनु तर त्यो पिण्ड रहित ॥
 गया आन्वष्ट क्याभ्युदयिक अनि पार्वण विच ।
 पृथक् मासादिको गरनु अरूमा पितृ सहित ॥९८॥
 मलमास परेमहाँ पनि युगमन्वादि विधेयता अनि ।
 गरनु तिनी दुई मासमा यिनको छैन विधेष तेसमा ॥९९॥

छयान्नव्य श्राद्धकाल

औंशी युगादि व्यतिपात वैधृति मन्वादिसंक्रान्ती महालयैजती ।
 अन्वष्टका पूर्व दिनैसमेतका यी हुन् छयान्नव्यतकाल श्राद्धका ॥१००॥

अन्यष्टका काल

मार्ग पौष अनि माघ फाल्गुन कृष्ण आश्विन विषे ती तिन् दिन ।
 सप्त अष्ट नवमी सहित् जुन पूर्वयुक्त अनु अष्टका ती हुन् ॥१०१॥
 गया महा पार्वणमा क्षयाह मा आमले गर्नु हुदैन श्राद्ध ।
 आपद् परि पाक हुन नशक्ता आमै पनि हुन्छन गर्नु त्याग्ता ॥१०२॥
 नान्दीमुख श्राद्धमहा र फेर्अनी केजातकाले गरदा अरू पनी ॥
 श्राद्धैहेरू गर्नुहुदैन पाकले गर्नु फगत् पर्दछ आम मात्रले ॥१०३॥

एक पार्वण काल

अपर पक्षमहा र अमामहा यदिक्षयाहत पर्न गएमहाँ ।
पुरुष स्त्री कुनकोछ, तिनै तिन जनहरू कन पिंड दिनु तिन ॥१०४॥

अभावस्या श्राद्ध

औंशी श्राद्धत गर्नु मुख्य अपराहनै पाउने दिनमा ।
त्यस दिन् काल नभेटि औंशीत दुइ दिन् देखिएका महा ॥
भेटे रौहिण अग्निहोतृहरूले गर्नु अगिल्लै दिन ।
ती वाहेक अरुलेत गर्नु कुतपै भेटे पछिल्लै दिन ॥१०५॥
मुख्य पर्व सवपितृहरूको औंशीको दिन फगत् हुन गैत्यो ।
श्राद्धकाल जुन दिनत भेट्छ तेहि दिन निशि वारनु पर्छ ॥१०६॥
औंशी विचार जसतसलाइ ढीलो मुस्कल हुने देखि वहुत् सजिलो ।
क्षेपक वनाइ दिएको छ वुऊनू पर्देन अन्यत्रं गएर सोध्नू ॥१०७॥

चै.	वै	ज्ये.	आ.	श्रा.	भा.	आ.	का.	मं.	पौ.	मा.	फा.	
शु.	१४	१५	१५	१६	१५	१५	१४	१३	१२	१२	१३	१३
कृ.	२८	०	२४	०	२४	०	२८	३०	३०	१५	०	३०

यहाँदेखि उपर भए पछिल्लो गर्नु ।

व्रत खण्ड

चैत्रशुक्ल प्रतिपत् तिथि छजो वत्सरादि भनि फेर्कहिन्छ त्यो ।
त्यो लिनु उदय पूर्व गामिनी वृद्धिमा र मलमासमा पनी ॥१॥
तेल लायर विहान न्वाउनु मुख्य दान जलको घडा दिनु ।
त्यो छ वर्षभरिको दिने फल क्यै नगर्नु घटिया कुरा कल ॥२॥
चैत्रैको नवरात्रको प्रथम दिन् त्यैहो त्यहि दिनमा ।
जुम्भोवार त्यहिकहिन्छ ग्रहको राजात त्यस् वर्षमा ॥
त्यै शुक्ल तृतीयामहा शिव उमाको पूजनादि गरी ।
दोलोत्सव गरनु लिनु युवतीले सौभाग्यको व्रत् धरी ॥३॥

त्यो मन्वादि र मत्स्य जन्म दिनहो चौथी सहित्को लिनू ।
 फेरी पंचमी त्यो लिनू उदयकी कल्पादि हो दान् दिनु ॥४॥
 त्यो शुक्लप्टमीता लिनू परयुता माइभवानीजीको ।
 जन्मेको दिन होस मन्त्र निलनू आठ् फूल अशै वृक्षको ॥५॥
 चैत्री त्यो नवमित रामप्रभुको उत्पत्तिको दिन हो ।
 त्यो मध्याह्न र फेर्पछाडि दिनको व्रत् गर्नु श्रीरामको ॥६॥
 गर्नु द्वादशि पूर्वयुक्त दमनारोप इस्टदेवादिको ।
 त्यस् दिन्मा अथवा तिथिहरु विषे गर्नु तिनै देवको ॥७॥
 पूर्वाबुष्नु त्रयोदशी मदनको लीनू त्यसैमा व्रत ।
 पूर्वैयुक्त चतुर्दशी छ घटितक वेदमाछ भन्थे मत ॥८॥
 पूर्वायुक्त बुधि व्रतादि दमनार्चागर्नु पूर्णे महान् ।
 त्यो मन्वादि कहिन्छ गक्ष्यअनुसार दान गर्नु त्यसदिनमा ॥९॥

इति चैत्रमास

वैशाख महाविच मुख्य दान पंखा र छाता जलपात्र जान ।
 मंत्रै पढी नित्य नदीहरूमा स्नान् गर्नु या वाहिरका जलैमा ॥१०॥
 समंत्र सेवन् गरनु पिपल्को रोज्रोज पूजा मधुसूदनैको ।
 नियम् गरि जो व्रतदान गर्छन् तिनका अनेक् पातकहेरू छुट्छन् ॥११॥
 वैशाखशुक्ल तृतीया निशि पूर्वयाममा जन्मि वक्सनु भयो प्रभु पर्शुराम ।
 पूर्वान्हगापरयुता लिनू यो युगादि, यस्मा समंत्रघटदान् गरनु व्रतादी ॥१२॥
 छाताजुताहरू मिलाइ यथा विधान सत्रु र सर्वत भरी घट गर्नु दान ।
 जस्मात् व्रतली परशुरामजीको लिदामहा जुन्दिनभेट्दछ प्रदोष लिनू उसैमा ॥१३॥
 त्थै शुक्ल सप्तमी महा नृपजन्हुदेखि भागिरथी भगवती पइदा भएकी ।
 मध्याह्न पूर्व दिन युक्त कुक्कुरलिनू गंगाजीको व्रत पूजनहेरू गर्नु ॥१४॥
 वैशाखकी शुक्ल चतुर्दशीमा नृसिंहजी जन्मनुभो निशामा ।
 दोदिन् भए रात्री पराभएकी गर्नु व्रतादित प्रभात देखि ॥१५॥
 त्यो पूर्णमासित लिनू पछिल्लो कृष्णाजिनै दान् दिनु विशेष् यो ।
 फेर्मत्र पूर्वक् उदकुम्भ दान गर्नु तृतीयाक्षि सत् विधान ॥१६॥

अथ ज्येष्ठ मास

ज्येष्ठ शुक्ल तृतीया जो पूर्व विद्धा बुधिकन ।
रंभाको व्रत पूजनादि गर तेस दिन हे जन ॥
ज्येष्ठ शुक्ल दशमी विहानमा ।
पाल्नु भो सुरनदी जमिनमा ॥१७॥
यसकारण तिथिहरू महाँ मुख्य यो छ, व्रत स्नान दानमा ।
एक दिन दश योगहेरूको मेल भै दशहरात नामभो ॥१८॥
गर्छ, भागिरथी स्नान जौनजन तेसका त दश पाप छुट्छन् ।
ज्येष्ठ शुक्ल दशमि बुधहस्त आदि योग् र करण् व्यतिपात ॥१९॥
सूर्यराशि वृषमा शशिकन्या भाइ योगहरू हेर्न दश भन्या ।
त्यसदिन भागिरथीको दशाब्ध मेघेशको दश वस्तु वा छ ॥२०॥
गराइ पूजाजन जौन गर्छन् ।
तिन्का अवश्यै दश पाप छुट्छन् ॥
तेही दशमिका दिनमा अगस्ति ऋषिहेरूको ।
नाम श्लोकधर्मा हुन्न दुर्वज्र अग्निको ॥२१॥
एकादशिकीत त्यहि शुक्लकी निर्जला हुन् ।
तिन्मा जलै पनी नखाइ उपासी जुनजन ॥
गर्छन् चिनिहरू मिसि जलपात्र दान ।
श्री विष्णुकात प्रिय भैरहने ती जान ॥२२॥
सावित्री व्रत लिनु ज्येष्ठ पूर्णिमामा ।
गर्छन् त्यो व्रत कहि ज्येष्ठकी अमामा ॥
यस व्रतमा लिनु तिदुवै तिथि अगिल्ला ।
यो वाहेक तित लिनु पछिल्ला ॥२३॥
मन्वादिन् बुज्नु ज्येष्ठकि पूर्णिमा त्यो ।
गर्नु प्रदान् जलछत्र जुताहरूको ।
पूजा त्रिविक्रमजीको भर ज्येष्ठ सम्मन् ।
गर्नु कसै नसकिए हुदि एक यो दिन ॥२४॥

रोहिणीमा रवि ज्येष्ठा विच चंद्रवृहस्पति ।
ज्येष्ठी पूर्णामहा ज्येष्ठा योगमोजोईयति ॥

अथ आषाढमास

शुक्ल द्वितीया त अपार मासको फेर्तिष्य नक्षत्र सहित् भएको ।
त्यस्मा जगन्नाथ महाप्रभुको गर्नु र योत्सव विधिमाफिकैको ।
आषाढ शुक्ला दशमी र पूर्णे मन्वादि हुन् श्राद्ध र दान गर्ने ।
पैल्हा प्रहरतक् अडिइ रहेका भएपनी छलिनु तेहिदिन्का ।
आषाढ शुक्लैका दशीदेखी कार्तिक शुक्लैका दशीकात दिन् तक ।
यी चामैन्ह श्री हरिसुत्नु हुन्छ त्यस्मा नाना ब्रत्हरू गर्नुपछ ।
तस्मात् आषाढ शुक्ल एकादशीको रात्री उत्सव् गर्नु विष्णु शयन्को ।
त्यै दिनदेखी पूर्णमादेखि सकभर् गर्नु चार्तुमास्यका ब्रत्सारासर ।
पैल्हापटक शनि ब्रतादिहरू लिंदामा ठिक हुन्न शुक्रगुरु अस्तभए छदामा ।
श्रद्धाजउन ब्रतलिनाकन लाग्छ मन्मा संकल्प त्यै उही गरिरहनु नियम्मा ।
चौमास्का ब्रतको समाप्ति गरदा कार्तिक शुदी द्वादशी ।
पूर्णेका दिनमा अगाडी उपवास या एक छाकी वसी ॥
पूजार्तदिनमा गरी हरिजीको तत्तत्त्रतैहेरू का ।
वस्तु ब्राह्मणलाइ दान् गरिदिन् शास्त्रोक्त माफिकका ॥
शाक् छोडन् श्रावणमास विच्चा दधि भदौमा दुध फेर् असौजमा ।
छोडन् अनि कार्तिकमासवीच दोपात धेर्विज अवीज वीज ॥

(त्यास्तावस्तु)

ज्यामीर भंटा भटमास् विमिरो मासूकुभिंडोर उखू मसूरो ।
तामा गहत् चीजविज त्यो वखत्का चौमासमा छोडन् अरू व्यठिक्का ॥

(खान हुने हविष्य वस्तुहरू)

हिम्देधान् हक्वा विनातिलतलाउमा हुने धान् ।
जौ शामामुङ् अमिली मुला गहुँ शूठो कराउ केरा ॥
वेथेशाक् अमला र आंप कटहर्सामुद्रनुन् सैन्धव ।
गाइको दधिघ्यू र तर्नफिकीएको तिल मिसेको दुध ॥

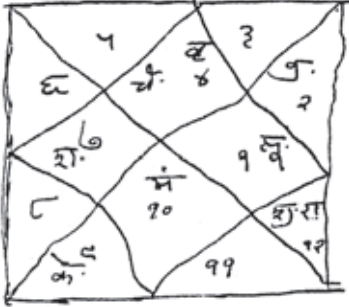
विना खुदो गुड उखुको विकार जीरो नरिवल पिपला अनार ॥
 आलू तरुल्भ्याकुर सुन्तला र अतैल पाक् त्यै पनि तेही वार ॥
 इत्यादि वस्तूहरू हुन् हविष्य ब्रतादिहेरीकन गर्नु भक्ष्य ॥
 चौमास विच्मात कसैगरि फुन् गर्नु सबैले नहविष्य भोजन् ॥
 आषाढको पुर्ण मासी शिवशयन अनी कोकिलाका ब्रतैमा ।
 नक्तव्यापी पछिल्लो छ घटितक लिनू व्यास पूजाहरूमा ।
 आषाढमास्का मसांती दिनविच हर कालीजीको गर्नु पूजन् ।
 अर्पण गर्नु विरौलाहरू अरू फलफुल् रात्रिमा वस्तु जाग्रण ।

इति आषाढमास

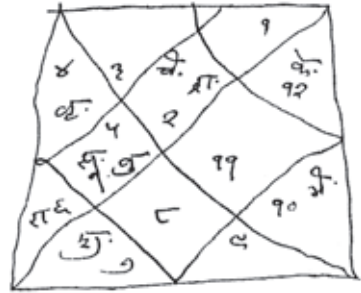
अथ श्रावणमास

शंभू श्रीधरलाइ श्रावण महाँ ध्यूदुधले न्वाउनु ।
 भक्तिपूर्वक सोमवार ब्रतलीसक् भर्निराहार्लिनू ॥
 गर्नु श्री शिवको दिनान्त्य विचमा पूजा विधिपूर्वक ।
 यद्वाशक् नभए हविष्य निशिमा खानू लिनु तै ब्रत ॥
 चौमास कृष्णद्वितिया विचस्त्री पुरुष्ले ।
 गर्नु अशून्य शयन ब्रत खुव् नियमले ॥
 श्रीचन्द्रको उदय भेटी पछाडि दिन्मा ।
 लक्ष्मीसहित हरि पूजनु फेर्पलड्मा ॥
 चौथी श्रावण कृष्णको ब्रतलिनू चन्द्रोदय व्यापिनी ।
 सव्संकष्ट दरिद्रताहरू छुटी होवोस् सुखादि भनी ।
 त्यस्मा श्री गणनाथ पूजन गरी फेर्चन्द्रलाइ पनी ।
 दिन्छन् अर्घजउन् तिसंकट टरी हुन्छन् सुखी खुव धनी ॥
 चौथी श्रावण शुक्लको लिनू अगिल्लो मध्य दिन् संमको ।
 गर्नु पूजन त्यसमा पनी अगिर्छै श्री गणेश्वरजीको ॥
 तेही द्वादशीमा दधिव्रतलिनू फेरी पवित्रार्पण ।
 गर्नु श्री हरिको यथोक्त विधिले श्रद्धावहुत् लीकन ॥

राम जन्म

कृष्ण जन्म

संवत् शाक सुने २ पुष्य मिलने सम्बत्संस्कृत फल सुन्दामा धन बद्ध । नृपफलैत जि जिवल्/मन्त्री फल सुनि वृद्धि बद्ध अनि धान्वद्ध । कान्येश मुनी । फल् सुनी मिल्ल सुख रसहस्र वद्धन् रसेश फलसुमन्त्री त्यो हुन जान्छ । जउन भेषैकका दिनको ।

चलित कर्म हरुको छ जुन पुरा शास्त्रसाफिक उतारिती कुरा
 कर्मकाल हत जनिने गरि भन्नुहु भ व्यवहार सञ्चरी ॥५॥
 सँसारमा छ सबकेवल सार धर्म धर्म प्रवृत्ति गरनेत फगत्कर्क
 कर्मप्रचार गरनेत बुद्धिन्छकाल फेस्थूलसूक्ष्मदुर्दभेदछ गेहिकाल ॥६॥
 संसारको गावि लिनेमवकारवार त्योसूक्ष्म निर्णय गरि छर्दैन पार
 नोस्थूलकाल छ प्रमाण हुने गरको कर्मज्ञ निर्णय हुनेसवहो न्यमिको ॥७॥
 संक्षेपले गरि छकानन छ प्रकार अन्दायननु अनिसामर पक्षेनर
 त्यस्मध्यसा पनि छ बन्सर पाच्यकार नाक्षत्रजैव अनिसावन चान्द्र गौर ॥८॥

भुलेबिसेको कुरो

— प्रकाश बस्ती

[द्वैमासिक पत्रिका 'कानून'का प्रधान सम्पादक प्रकाश बस्तीको यो पहिलो लेख हो, 'नेपाली'ले छाप्न पाएको। यति राम्रो सूचनामूलक रचना हामीलाई उपलब्ध गराएकोमा हामी उहाँलाई धन्यवाद भन्छौं। मदन पुरस्कार पुस्तकालयमा धेरै वर्ष अघिदेखि दर्ता हुन नसकेर रहेको एउटा पुस्तकका बारेमा यस्ता यथातथ्य जानकारी पाएपछि त्यहाँ यो लगतमा चढ्न पाएको छ, क्रमसङ्ख्या २५०२६ मा। यो छोटो लेखको महत्त्व त्यत्तिले मात्र पनि राम्रो आँकिन्थ्यो। तर यसले त्योभन्दा बढी काम गरेको छ, स्वयम् लेखकले भनेरै— “यो हाम्रो अनुसन्धानकर्ताहरूलाई २०४० सालमा कानून व्यवसायीहरूको मनस्थिति के-कस्तो रहेछ भन्ने बुझ्न एउटा महत्त्वपूर्ण सामग्री भएको छ।”

भनिरहनु नपर्ला, यसमा अधिवक्ता प्रकाशजीले प्रयोग गरेका आदरार्थी क्रियापद र सर्वनामहरू 'नेपाली' को नीतिबमोजिम साधारणीकरण गरिएकाले लेखकसँग क्षमाप्रार्थना छ। — सम्पादक]

२०६४ साल मङ्सिर १६ गते आइतबार अपराह्न १२:२० बजेको थियो। म सर्वोच्च अदालत परिसरमा बहस गर्न मुद्दाको पालो पर्खेर बसेको थिएँ। मेरो मोबाइलले कम्पन छाडेर कसैको फोन आएको जनाऊ दियो। कमलमणि दीक्षितको फोन रहेछ। मदन पुरस्कार पुस्तकालयमा कानूनसम्बन्धी अभिलेखहरू दर्ता गर्न लागेको जनाऊ दिँदै मलाई एउटा प्रश्न सोधियो। प्रश्न कानूनसम्बन्धी कुनै पुस्तक वा लेखको केही अंशमा कालो पोतेर प्रकाशित भएको कुरासँग सम्बन्धित थियो। विर्सिसकेको एउटा घटना अचानक मेरो सम्झनामा आयो। मैले तत्कालै जवाफ दिएँ। सुशीला कार्कीजीको एउटा कार्यपत्र कालो पोतेर वितरित भएकोमा सम्मेलनमा होहल्ला भएको थियो— त्यो न्यायदूतमा प्रकाशित भएको छ। न्यायदूतको कुन अङ्क र कहिले भन्ने कुरा तत्काल मैले भन्न सकिनँ। कमलमणि दीक्षितले पहिलो लेख शम्भुप्रसाद ज्ञवालीजीको भएको तथा अरू लेख पनि भएको एउटा कभर नभएको सङ्ग्रहजस्तो पत्रिका वा पुस्तक शम्भुप्रसाद ज्ञवालीजीले नै पुस्तकालयलाई दिएको जस्तो लागेको

वताएपछि म त्यो तेस्रो सम्मेलन हो कि चौथो सम्मेलन हो भनेर अलमलिएँ। त्यसपछि त्यो मदन पुरस्कार पुस्तकालयको प्रति नै मलाई पठाइदिने र यथार्थ विवरण मैले जुटाउने सल्लाह भयो।

मङ्गलवार मैले त्यो पुस्तिका पाएँ। त्यो सुशीला कार्कीजीकै लेख भएको र नेपाल बार एसोसिएसनको सम्मेलनमा त्यो प्रस्तुत भएको कुरामा मलाई कुनै द्विविधा थिएन। मेरो कुरा ठीक रहेछ। त्यो १२५ पृष्ठ क्रमशः पृष्ठ सङ्ख्या राखिएको र त्यसपछि फेरि १ (क), २(ख) आदि भन्दै २२ (फ) सम्म विभिन्न लेख छापिएको न्यायदूतकै आकारप्रकारको कभर नभएको, पहिलो पृष्ठको पुछारको देब्रे कुनामा न्यायदूत लेखिएको तर अन्य पृष्ठहरूमा यो नजानिएको र प्रकाशक आदि केही नजनाइएको पत्रिकाले मलाई करिब २४ वर्ष पछाडि धकेल्यो।

हरेक तीन वर्षमा नेपाल बार एसोसिएसनले राष्ट्रिय सम्मेलन आयोजना गर्दछ। पहिलो सम्मेलन २०३४ साल वैशाख २५ र २६ गते काठमाडौँमा भयो भने दोस्रो सम्मेलन २०३७ साल माघ २५, २६ र २७ गते वीरगन्जमा भयो। यी दुवै सम्मेलनका लागि आउने कार्यपत्र साइक्लो स्टायल गरेर सहभागीहरूलाई बाँडिन्थ्यो। पछि ती सबै कार्यपत्रहरू प्रतिवेदनसहित नेपाल बार एसोसिएसनको २०२७ सालदेखि प्रकाशित भइआएको मुखपत्र न्यायदूतमा छापिन्थ्यो। प्रत्येक तीन वर्षमा नेपाल बार एसोसिएसनको कार्यसमिति फेरिन्छ। तेस्रो सम्मेलन हुने बेलामा स्व. शम्भुप्रसाद ज्ञवालीजी वारको अध्यक्ष भएको बेलाको कुरा हो। हरेक कुरालाई अत्यन्त व्यवस्थित ढङ्गले गर्न रुचाउने तत्कालीन अध्यक्षज्यूबाट सबै कार्यपत्र न्यायदूतकै आकारमा मिल्ने गरी छापने र सहभागीहरूलाई छापिएकै कार्यपत्र दिने र सम्मेलनपछि प्रतिवेदन, सहभागीहरूको नामावली र भाषणहरू आदि थपेर न्यायदूत प्रकाशित गर्ने प्रस्ताव राखियो। यसो गर्दा खर्च कम लाग्ने, छन्ड पनि नहुने, मिहिनेत कम लाग्ने र राम्रो पनि हुने हुँदा प्रस्ताव पारित भयो।

निश्चित समयभित्र नआएका कार्यपत्रहरूलाई क, ख भन्ने पृष्ठ दिएर पछाडि थपियो। यी कार्यपत्रहरू पछि न्यायदूतमा पनि त्यही पृष्ठ सङ्ख्या राखेर छापिएका छन्। क, ख भनेर पृष्ठ सङ्ख्या

राख्नुको कारण कार्यपत्रहरू सम्मेलनका लागि निर्धारित तीन मूल विषयका आधारमा क्रमशः छापिएका थिए । पछिबाट आएका कार्यपत्रलाई बीचमा घुसाउन मिलेन । कारण त्यसबेला न फोटोकपीको व्यवस्था थियो न कम्प्युटरको । सम्मेलनको कार्यपत्रहरूको विषय तोक्ने विषय समितिको सचिव म नै थिएँ । न्यायदूत जगदम्बा प्रेस पाटनढोकामा छापिन्थ्यो । हातले अक्षर मिलाएर कम्पोज गरी छाप्ने पद्धति त्यसबेला थियो ।

२०४० साल चैत १०, ११ र १२ गते काठमाडौँ राष्ट्रिय सभागृहमा नेपाल बार एसोसिएसनको तेस्रो सम्मेलन सुरु भयो । त्यहाँ ३२८ जना सहभागीहरू थिए । कार्यपत्रका रूपमा त्यही १२५+२२ पृष्ठ छापिएको पत्रिका आकारको पुस्तिका सहभागीहरूलाई वितरण गरियो । त्यसको पृष्ठ ८ को देब्रे कोलमको पुछारको १३ पङ्क्ति र दाहिने कोलमका १७ पङ्क्तिमा कालो पोतेर पढ्न नसक्ने बनाइएको रहेछ । त्यस विषयलाई लिएर ठूलो होहल्ला भयो । वरिष्ठ अधिवक्ता कुसुम श्रेष्ठजीले मञ्चबाट त्यो अंश न्यायपालिकाको मानमर्दन गर्ने खालको भएबाट हटाइएको भन्दै केही समय सम्बोधन गरेपछि होहल्ला शान्त भयो र सम्मेलन सुचारु रूपले चल्यो ।

कौतूहलतावश कालो पोतिएको त्यो अंश पढ्ने धेरै कोसिस गरियो, तर हामीले सकेनौँ । तर, आज करिब २४ वर्षपछि मसी उडेर हो वा किन हो त्यो कालो पोतिएको अंश पढ्न सकिन्छ । त्यसमा लेखिएको यस्तो रहेछ—

(आजभोलि नेपाल बार बेन्चको सम्बन्ध कस्तो छ भनी विचार गर्दा न्याय सम्पादनका लागि यी दुई पक्षका बीच एकता हुनुपर्नेमा पृथक्ता देखिन्छ । एकातर्फ न्यायकर्ता कानून व्यवसायीलाई विद्रोहीका रूपमा सशक्त नजरले हेर्दछन् भने अर्कोतर्फ कानून व्यवसायीले) “न्यायाधीशप्रति अपेक्षापूर्ण धारणा राखेको पाइन्छ । अदालतको बार हाथा भित्र पसौँ अनि चर्चा सुनौँ फलानो त अति घुस्याहा थिए दुवै तर्फबाट खान्थे रे, फलाना न्यायाधीशको मेरो ऋगडीयासँग नाता सम्बन्ध पर्ने रहेछ मलाई मुद्दा हराए । फलानाले मेरो फलानो मुद्दामा यति हजार रुपैयाँ खाएर जिताए आदि-आदि । त्यति मात्र कहाँ र ? ऋगडीया कानून व्यवसायी समक्ष आउँछन् र भन्दछन्,

‘वकील साहेब मेरो मुद्दा जसरी पनि मलाई जिताउनुोस् बरु न्यायाधीशलाई पनि घूस टक्रचाउँछु कुरा मिलाउनु होस् त ।’ जुन कानुन व्यवसायीले न्यायाधीश घूस खाँदैनन् भनी इन्कार गर्छ भने ऊ भन्छ, ‘फलाना हाम्रा गाउँलेले खुवाएर जिते पनि ।’ हरएकलाई हानेँ खालको होस् जित्ने खालको होस् मुद्दा जित्ने पर्दछ । अर्थात् आफू बिक्री भए पनि जित्ने पर्दछ । त्यसको फाइदा केही चतुर कर्मचारी र लालची न्यायाधीशले उठाएका हुन्छन् । हामी घूस खाँदैनौं वा खाएका पनि छैनौं भनी कोही कुर्लिन्छ भने म यही जवाफ दिन्छु, ‘हावा नचली पात हल्लिँदैन ।’ यति मात्र कहाँ घूसको प्रचार खुल्लम खुल्ला छ । कतिले फाँटवालाका मार्फतबाट माग गरे अरे भन्ने सुनिन्छ । कतिले पक्षसँगै इजलासमा प्रत्यक्ष भने भन्ने सुनिन्छ । कोही-कोही ५-६ महिना साधु बन्ने पछि बिरालो । यो देशमा सबैलाई करोडपति बन्नु छ- बिना मेहनत थोरै समयभित्र ।

सबै न्यायाधीशले घूस खाएकै छन् भनी म किटानी साथ भन्न सक्तिनँ । कतिले आफ्नो इमान र यश थामेर बसेका पनि होलान् । कतिको दूधे आन्द्रादेखि नै यो बानी बसेको छ । कतिले अरुको देखासिकी गरेका छन् । कतिले मजबुरीबाट भन्दछन् । तर, यतिसम्म भन्न सकिन्छ अब नेपालमा धेरै जनाले यसलाई निसंकोच अपनाएका छन् ।”

आज त उपर्युक्त अंश सामान्य लाग्दछ । स्वयम् प्रधान न्यायाधीश अदालतमा भ्रष्टाचार भएको स्वीकार गर्दछन् । यो २०४० सालमा प्रकाशनयोग्य नमानिएको अंशले त्यस युगको प्रतिनिधित्व गर्दछ । यो इतिहास हो । त्यही सम्झेर यो अंश यहाँ राखिएको हो ।

अब रोचक कुराको चर्चा गरौं । ती कार्यपत्रहरूलाई समेटेर प्रकाशक नेपाल बार एसोसिएसनले सम्मेलन विशेषाङ्कका रूपमा अङ्क ४०, ४१ र ४२ (संयुक्ताङ्क) न्यायदूत २०४० चैतकै मिति राखेर प्रकाशित गर्‍यो । यसमा पनि सुशीला कार्कीजीको त्यो कार्यपत्र ठीक त्यही कम्पोजमा ७ देखि ११ पृष्ठमा नै प्रकाशित गरिएको छ । पृष्ठ ८ को कालो पोतिएको अंश भने त्यहाँबाट छिर्किएको छ । पृष्ठ

मिलाउन होला पृष्ठ १० मा एउटा युनाइटेड ट्रेडर्स सिन्डिकेट प्रा.लि. को विज्ञापन छापिएको छ । अन्य लेखहरू सम्मेलनमा बाँडिएका कार्यपत्रहरू नै हुन् । न्यायदूतको त्यस अङ्कको प्रधान सम्पादक कुसुम श्रेष्ठजी, सम्पादकमा अहिलेको नेपाल बार एसोसिएसनका अध्यक्ष विश्वकान्त मैनालीजी र प्रबन्ध सम्पादकमा अहिलेका सभामुख सुवास नेम्वाङ्गजी थिए ।

न्यायदूतको त्यो अङ्क पनि मदन पुरस्कार पुस्तकालयमा रहोस् भनेर नेपाल बार एसोसिएसन गएँ, तर त्यो अङ्क ४०, ४१, र ४२ (संयुक्ताङ्क) नष्ट गरिएको बाट अप्राप्य रहेछ । मसँग रहेको अङ्कबाट फोटोकपी गरेर त्यो लेख न्यायदूतमा छापिएको रूपमा यसैसाथ पठाएको छु ।

कार्यपत्र ३२८ जनालाई नै वितरित गरिएको हो । यो कालो पोतिएको अंशवाला लेख कसैसँग होला-नहोला म भन्न सक्तिनँ मसँग भने छैन । म पनि त्यस सम्मेलनको सहभागी हुँ । तर, मदन पुरस्कार पुस्तकालयमा सङ्कलित यो अठार कार्यपत्रहरूको सङ्ग्रह निसन्देह अति दुर्लभ छ । यो हाम्रो अनुसन्धानकर्ताहरूलाई २०४० सालमा कानुन व्यवसायीहरूको मनस्थिति के कस्तो रहेछ भन्ने बुझ्न एउटा अत्यन्त महत्त्वपूर्ण सामग्री भएको छ ।

मेरो टेबुलमा रहेको यो सामग्री दुर्लभ र ऐतिहासिक रहेछ भन्ने मैले जान्नेबित्तिकै म रोमाञ्चित हुन पुगें र मदन पुरस्कार पुस्तकालयको यो नासो छिटोभन्दा छिटो फर्काउन अत्तालिएँ । फोनमा कमलमणि दीक्षितलाई दुई दिनपछि बताएको यो विवरण लेखेरै दिने आग्रह भएबाट मैले विर्सिसकेको यो घटनालाई सम्झाउने अभिलेख पुस्तकालयलाई जिम्मा लगाएर हलुको हुन मलाई थप दुई दिन लाग्यो ।

यस्ता दुर्लभ ऐतिहासिक सामग्री सुरक्षित राखिदिएर सम्पूर्ण कानुनी जगत्लाई विर्सिनसक्ने गुण लगाउने मदन पुरस्कार पुस्तकालयप्रति आभार तथा साधुवाद !

(पृ. २ को बाँकी)

किताप अनुवाद भएर छापिएको हो भन्ने कुनै इङ्गित यस पुस्तकमा भित्रबाहिर कतै छैन। अनुवाद भएको हो भने त अनुवादकको नाम पनि त हुन्थ्यो नि ! भन्न हामी बाध्य हुन्छौं।

यतिसम्म केही व्यङ्ग्यात्मक पाराले लेखिए तापनि सामान्य हिसाबले हेर्दा पनि यो २५०४१ नम्बरको किताप अलि अनौठै रूपमा देखा पर्छ। त्यही अनौठोपनले नै त्यसले यस पानामा स्थान पाएको हो भन्ने बुझ्नुपर्छ।

२०६४ साल अर्थात् सन् २००७-८ मा आइपुग्दा पनि, प्रविधि यति अघि बढिसक्ता पनि, छापाखानासम्बन्धी ऐननियमावलीहरू बहाल रहँदारहँदै पनि, हाम्रा प्रकाशक मुद्रकहरूले ऐनबमोजिम स्पष्ट खुलाउनुपर्ने कुराहरू नखुलाएको देख्दा अचम्म परिन्छ। यी प्रकाशकले (छद्म नाम होइन भने) पनि त बुझ्नुपर्ने कुरा हुन् नि यी। प्रेसको नामै गायब छ, उसलाई के भन्ने ! मिति छैन, प्रेसको नामगाम केही छैन, प्रकाशकको ठेगाना इत्यादि छैनन् तर मूल्य ठीक छापिएको छ। अर्थात् प्रकाशक जो भए पनि उसलाई किताप बिक्री गराउनाको मात्र ध्याउन्ना छ, अरू कुरा सबै गौण !

बिचरा लेखक, रूस पाले ! उनलाई पनि यो किताप नेपालमा छापिएर केही फाइदा भएन, कितापको स्वामित्व (अर्थात् कपीराइट) गायत्री प्रकाशनसँग छ ! (त्यो कपीराइट गायत्री प्रकाशनले कसरी पायो, त्यो अर्कै प्रश्न छ।)

यी सबै नबुक्सकिने प्रश्नहरूका बीच यो 'पाना' लाई यत्तिमै टुङ्ग्याऊँ।

- क. दी.

सम्पादकीय

यो अङ्क

बिसिइसकेको मात्र होइन, नेपाली साहित्यका इतिहासकारहरूले नामै नसुनेका एक जनाको पद्यात्मक कृति जनसमक्ष राख्न सकेको छ— 'नेपाली' को यस अङ्कले । ब्रह्मविलास-पुत्र तीर्थराज पाण्डेको व्रतपर्व ज्योतिषसम्बन्धी यो लेखोट-कापी हामीलाई उपलब्ध गराइदिएको हो— कवि भरतराज पन्तले । यसका लागि हामीले कवि भरतराजलाई धन्यवाद ज्ञापन गर्नुपर्छ । कृतिका बारेमा अरु चर्चा गर्न हामीले सकेनौं । त्यो काम हाम्रा समालोचक मित्रहरूको जिम्मा छाडेका छौं । कसैले लेखिपठाए हामी गुन मानेर त्यो पनि छाप्नेछौं ।

मतिप्रसाद ढकाल

यसै अङ्कमा हामीले प्राध्यापक मतिप्रसाद ढकालका दुई कृति पनि छाप्न पाएका छौं । वास्तवमा ती लेखोटहरू कृतिका रूपमा भन्दा पनि चिठीका रूपमा हामीलाई प्राप्त भएका थिए । तर तिनले उठाएका कुराको गरिमा देखेर नै हामीले तिनलाई चिठी भन्दाभन्दै पनि लेख नै भनेर प्रकाशित गरेका हौं । मतिप्रसाद ढकालले भानुभक्तिय रामायणका पाठभेदहरूको एउटा महत्त्वपूर्ण अध्ययन (२०६३) प्रकाशित गरिसकेका छन् । त्यसपछि फेरि भानुभक्तकै अरु साना कृतिहरूका पाठभेदको पुस्तक (२०६४) पनि प्रकाशित गरेका छन् । नेपाली भाषा र साहित्यमा अध्ययन गर्नेहरूलाई ढकालजीका शोध-सामग्री निकै उपयोगी हुनेछ भन्ने हाम्रो धारणा छ ।

प्रज्ञा-प्रतिष्ठान

‘राजकीय’ भन्ने विशेषण अफालेर पनि हाम्रो नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठानले गति लिन सकेको देखिँदैन । हामीले पहिले पूर्णाङ्क ३१ (२०२४) मा सम्पादकीयमा भनेजस्तै अब त यो प्रतिष्ठान साँच्चैको सरकारी निजामती सेवाका स्वास्थ्य सेवा, लोक सेवा, शिक्षा सेवाजस्तै कर्मचारीले सञ्चालन गर्ने अड्डामा नै परिणत भएको जस्तो लाग्छ । पहिलेको प्रज्ञा-प्रतिष्ठानलाई तीनओटा छुट्टाछुट्टै ‘प्रतिष्ठान’ बनाउने ऐन पास भएर पनि प्राज्ञहरूको, कुलपति, उपकुलतिको मनोनयन नभएर बेवारिसे अवस्थामा पुगेको अनुभव हुन्छ । यस स्थितिको जतिसक्तो चाँडो निराकरण होस् भन्ने चाहन्छन् नेपाली बुद्धिजीवीहरू ।

